

MARZENA WOŹNY
(Muzeum Archeologiczne w Krakowie)

MUZEUM ARCHEOLOGICZNE POLSKIEJ AKADEMII UMIEJĘTNOŚCI W KRAKOWIE W CZASIE II WOJNY ŚWIATOWEJ

Abstrakt

Muzeum Archeologiczne PAU było jednym z najstarszych i najbogatszych muzeów archeologicznych w Polsce. W okresie II wojny światowej funkcjonowało jako Landesmuseum für Vorgeschichte. Podlegało wówczas Głównemu Wydziałowi Wiedzy i Nauki (Abteilung Wissenschaft und Unterricht). Pomimo nadzoru ze strony władz niemieckich pozostało polską placówką naukową – zbiorami opiekował się polski personel. Prowadzono badania wykopaliskowe, katalogowano zabytki. W Muzeum odbywały się także konspiracyjne zajęcia w ramach Tajnego Uniwersytetu. Inaczej niż pozostałe muzea archeologiczne, nie ucierpiało w wyniku działań wojennych i nie poniosło większych strat. W jego pomieszczeniach przechowano zbiory kilku innych krakowskich instytucji.

Słowa kluczowe: II wojna światowa, archeologia, Muzeum Archeologiczne, Polska Akademia Umiejętności, Kraków

Muzeum Archeologiczne Polskiej Akademii Umiejętności było jednym z najstarszych i najbogatszych muzeów archeologicznych w Polsce¹ (il. 1). Jego początki sięgały połowy XIX wieku, kiedy to w ramach Towarzystwa Naukowego Krakowskiego utworzono Muzeum Starożytności. Zbiory Muzeum eksponowane były na organizowanych w Krakowie w latach 1858 i 1872 Wystawach Starożytności, prezentowano je także poza granicami kraju, podczas międzynarodowych kongresów antropologii i archeologii przedhistorycznej². Od lat siedemdziesiątych

XIX wieku, po przekształceniu Towarzystwa Naukowego Krakowskiego w Akademię Umiejętności, Muzeum działało w ramach tej instytucji. Dzięki darom, zapisom i zakupom, a także materiałom z wykopalisk prowadzonych między innymi przez Izydora Kopernickiego (1825–1891), Adama Honorego Kirkora (1818–1886) czy Gotfryda Ossowskiego (1835–1897) stale rosła liczba zbiorów. Przechowywane w Muzeum zabytki pochodziły z terenów wszystkich zaborów, a także z odległych, egzotycznych krajów (w latach siedemdziesiątych XIX wieku Władysław Kluger przekazał cenną kolekcję zebranych w Ameryce Południowej zbiorów peruwiańskich). Najcenniejszym obiektem w kolekcji Muzeum stał się odkryty w 1848 roku w rzece Zbrucz i przywieziony trzy lata później do Krakowa posąg Światowida³. Inwentarz placówki odzwierciedlał początkowo sze-

¹ Składam serdeczne po dziękowania pani Krystynie Reinfuss-Janusz z Muzeum Etnograficznego im. Seweryna Udzieli w Krakowie i pani Bożenie Reyman-Walczak z Muzeum Archeologicznego w Krakowie (dalej: MAK) za udostępnienie i zgodę na publikację fotografii z archiwów rodzinnych, a także panu dr. Krzysztofowi Tuni z Instytutu Archeologii i Etnologii PAN za informacje o materiałach archiwalnych dotyczących badań wykopaliskowych na Sądecczyźnie.

² Stefan Nosek, *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Wrocław 1967, s. 31–36; Bogumiła Schnaydrowa, *Mapa archeologiczna Józefa Łepkow-*

skiego. Geneza i okoliczności jej powstania, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, T. 25: 1980, s. 191.

³ Karel Sklenář, *Archaeology in Central Europe, the First 500 Years*, Leicester 1983, s. 76; Marta Zaitz, *Światowid – kamienny posąg słowiańskiego bożka*, w: *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, red. Jacek Lech

1. Wnętrze Muzeum Archeologicznego PAU w r. 1937. Fot. ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego

rokie, romantyczne pojęcie archeologii – obok znalezisk pradziejowych znajdowały się w nim także pamiątki historyczne i dokumenty archiwalne. Na przełomie lat osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XIX wieku dokonano jednak podziału muzealiów. W 1891 roku dla wyodrębnionych zabytków prehistorycznych utworzono w Akademii specjalistyczne Muzeum Archeologiczne – osobną jednostkę organizacyjną, której pierwszym kustoszem był Gotfryd Ossowski⁴. Następcą Ossowskiego został Włodzimierz Demetrykiewicz (1859–1937), który funkcję

kustosza, a później dyrektora Muzeum pełnił od końca XIX wieku do roku 1937. Dzięki jego staraniom znacznie powiększyła się liczba zbiorów, między innymi o wspaniałą kolekcję zabytków kultury Cucuteni-Trypole z Bilcza Złotego. Muzeum stało się wówczas ważną placówką naukową, w której co roku pracowało kilkunastu uczonych z Polski i zagranicy⁵. W 1937 roku, po śmierci Demetrykiewicza, kierownictwo Muzeum objął jego uczeń Tadeusz Reyman (1899–1955). W tym czasie do opieki nad zbiorami zatrudnionych było jeszcze dwoje pracowników –

i Józef Partyka, *Ojców* 2001, s. 229–238; Jacek Lech, *Z badań polsko-ukraińskich związków w archeologii do II wojny światowej*, „Przegląd Archeologiczny”, T. 54: 2006, s. 13; Marzena Woźny, *Archeologia w Towarzystwie Naukowym Krakowskim*, w: *Towarzystwo Naukowe Krakowskie w 200-lecie założenia (1815–2015)*, red. Jerzy Wyrozumski, Kraków 2016, s. 217.

⁴ Włodzimierz Demetrykiewicz, *Zarys historii Muzeum archeologicznego P.A.U. i kwestie jego dalszego rozwoju*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 1928, z. 5, s. 19–20; Bogumiła Schnaydrowa, *Z dziejów Muzeum Starożytności Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, T. 17: 1971; Włodzimierz Antoniewicz, *Archeologia*, w: *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. Nauki*

humanistyczne i społeczne. Materiały sesji jubileuszowej. Kraków 3–4 V 1973, Wrocław 1974, s. 189–197; S. Nosek, *Zarys historii badań*, op.cit., s. 19–31, 50; Andrzej Abramowicz, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991, s. 30–32; M. Woźny, *Archeologia w Towarzystwie Naukowym Krakowskim*, op.cit., s. 209–227 wraz z dalszymi ilustracjami.

⁵ Por. Vere Gordon Childe, *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929, s. X–XI; Jan Piskurewicz, *Prima inter pares*. *Polska Akademia Umiejętności w latach II Rzeczypospolitej*, Kraków 1998, s. 84–85, 160; Danuta Piotrowska, Stefan Krukowski, Jura Ojcowska i archeologia w świetle listów i dokumentów ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie, w: *Jura Ojcowska w pradziejach i w początkach państwa*

Stefan Nosek⁶ (1909–1966) jako kustosz oraz Olga Reymanowa (1894–1984), żona Tadeusza Reymana, jako technik muzealny zajmujący się konserwacją zabytków⁷.

Kraków, w którym miało siedzibę Muzeum Archeologiczne PAU, w okresie międzywojennym był jednym z pięciu największych miast II Rzeczypospolitej, stolicą województwa, a także jednym z głównych ośrodków życia kulturalnego i naukowego kraju. W mieście tym około 20% mieszkańców stanowiła inteligencja – przedstawiciele wolnych zawodów, profesorowie wyższych uczelni, nauczyciele, urzędnicy. Znaczenie mniejszy od ponadmilionowej Warszawy, Kraków zajmował obszar około 50 km² i liczył około 260 tysięcy ludności. Nieco mniej niż 75% pośród niej stanowili Polacy, około 25% Żydzi, a przedstawiciele innych narodowości, przede wszystkim Ukraińcy, Niemcy i Rosjanie, mniej niż 1% ogółu mieszkańców. Przed wybuchem wojny proporcje te zaczęły się nieco zmieniać za sprawą żydowskich uchodźców z Niemiec, Austrii, Czechosłowacji i innych państw europejskich – przybyło ich do Krakowa kilka tysięcy⁸.

Miesiąc po wybuchu wojny, w październiku 1939 roku na obszarze części zagarniętych przez Niemców ziem polskich, które nie zostały włączone do Rzeszy, utworzono Generalne Gubernatorstwo (Generalgouvernement für die besetzten polnischen Gebiete). Zostało ono podzielone na cztery dystrykty – krakowski, lubelski, radomski i warszawski⁹. Jego powierzchnia wynosiła prawie 96 tysięcy km²,

a liczba ludności sięgała około 12 milionów. Na jego czele stanął Hans Frank (1900–1946), kierujący niemiecką, całkowicie zależną od III Rzeszy administracją. Na stolicę Generalnego Gubernatorstwa wyznaczono Kraków, w którym zostały ulokowane siedziby władz naczelných oraz dystryktu, a także inne niemieckie urzędy gospodarcze i finansowe¹⁰.

Trudno oszacować dokładną liczbę mieszkańców Krakowa podczas II wojny światowej. Ulegała ona dynamicznym zmianom, a sporządzane w czasie okupacji dane były rozbieżne¹¹. Wiadomo jednak, że w początkach wojny, w związku z napływem ludności niemieckiej, a także uchodźców i przesiedleńców z ziem polskich włączonych do Rzeszy, liczba mieszkańców wzrosła. Później, po eksterminacji ludności żydowskiej¹², zmalała. W czasie wojny w pewnych okresach w Krakowie przebywało nawet ponad 40 tysięcy obywateli niemieckich, w tym, już na początku 1940 roku, około 10 tysięcy funkcjonariuszy aparatu represji. Konspiracja była utrudniona i bardzo niebezpieczna, i choć działały tu tajne organizacje, nie rozwinęła się ona na taką skalę jak w Warszawie¹³. Okupanci, dążąc do stworzenia dla siebie dogodnych warunków życia i starając się zbudować infrastrukturę administracyjną, dokonywali masowych przesiedleń, co dodatkowo – poza terrorem – czyniło życie mieszkańców szczególnie trudnym. W zamyśle okupantów Kraków miał się stać pierwszym całkowicie niemieckim miastem w Generalnym Gubernatorstwie. Bez Żydów, którzy mieli zostać wymordowani, i bez Polaków, których planowano przesiedlić¹⁴.

polskiego, red. Jacek Lech i Józef Partyka, Ojców 2006, s. 211–213; Marzena Woźny, *Włodzimierz Demetriewicz (1859–1937). Prehistoryk z przełomu epok*, Kraków 2018, s. 230–242, 403–404.

⁶ Po wojnie profesor archeologii, wykładowca na Uniwersytecie Marii Curie-Skłodowskiej i Katolickim Uniwersytecie Lubelskim, a następnie kierownik działającego w Krakowie Zakładu Archeologii Małopolski Instytutu Historii Kultury Materialnej PAN i dyrektor Muzeum Archeologicznego w Krakowie.

⁷ *Skład Polskiej Akademii Umiejętności*, „Rocznik PAU”, T. 1938/1939: 1945, s. LXXXII; por. Marzena Woźny, *Tadeusz Reyman (1899–1955) – żołnierz i muzealnik. Ciekawe życie w niespokojnych czasach*, „Materiały Archeologiczne”, T. 40: 2015, s. 255–269.

⁸ Czesław Brzoza, *Kraków u progu II wojny światowej*, w: *Kraków w czasie II wojny światowej*, red. Jan M. Małecki, Kraków 1992, s. 27–28; Elżbieta Adamczyk, *Spółeczność Krakowa i jej życie*, w: *Dzieje Krakowa*, t. 4: *Kraków w latach 1918–1939*, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1997, s. 27–36.

⁹ W sierpniu 1941 roku do GG dołączono także dystrykt Galicja, utworzony po ataku Niemiec na Związek Radziecki.

¹⁰ Jan Grabowski, *Zarząd miejski w czasie okupacji*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 3–22; Tadeusz Wroński, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974; Andrzej Chwalba, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 2002, s. 24–27.

¹¹ A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, op.cit., s. 36–37.

¹² Por. Dora Agatstein-Dormontowa, *Żydzi w Krakowie w okresie okupacji niemieckiej*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 185–223; A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, op.cit., s. 95–162.

¹³ Tadeusz Filippi, *Życie gospodarcze*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 130; Krystyna Pieradzka, *Terror hitlerowski i rządy Gestapo w Krakowie. 1939–1945*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 227–256; Andrzej Leon Sowa, *Kraków pod okupacją hitlerowską – stan badań*, w: *Kraków w czasie II wojny*, op.cit., s. 21–24; A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, op.cit., s. 33–37, 264–315.

¹⁴ Jan Dąbrowski, *Rządy niemieckie w Krakowie*, w: *Kraków pod rządami wroga 1939–1945*, Kraków 1946, s. 6–7, 13, 20–23; A.L. Sowa, *Kraków pod okupacją hitlerowską*, op.cit., s. 23.

Polska Akademia Umiejętności zarządziła akcję zabezpieczania swoich zbiorów jeszcze przed wybuchem wojny. Już wtedy najcenniejsze obiekty umieszczono w piwnicach gmachu Akademii przy ulicy Sławkowskiej 17. Postanowiono nie wywozić ich z miasta, ponieważ – podobnie jak w innych krakowskich instytucjach – spodziewano się, że tak jak w czasie I wojny światowej możliwe będzie kontynuowanie działalności naukowej¹⁵. Jednak już pierwsze działania Niemców, którzy do Krakowa wkroczyli 6 września 1939 roku, rozwały te nadzieje. Ich celem była całkowita likwidacja polskiej inteligencji. Zdelegalizowano szkolnictwo wyższe i średnie ogólne, zakazano prowadzenia badań i publikowania prac naukowych, zamykano muzea i instytucje naukowe. Wiele zbiorów i kolekcji, a także wyposażenie pracowni naukowych i katedr uniwersyteckich zostało rozgrabionych i zniszczonych¹⁶.

W pierwszych tygodniach okupacji Polska Akademia Umiejętności działała jeszcze, choć z pewnymi ograniczeniami, na mocy swoich uprawnień statutowych¹⁷. Kres temu stanowi położyła wkrótce zorganizowana przez Niemców tzw. Sonderaktion Krakau. Szósteo listopada 1939 roku policja polityczna Geheime Staatspolizei (Gestapo) zorganizowała „wykład” majora SS (SS-Sturmabführer) Bruno Müllera (1905?–1960?), który miał przedstawić stanowisko polityki państwa niemieckiego wobec nauki. Zamiast wykładu nastąpiło jednak aresztowanie zebranych profesorów i pracowników naukowych kilku krakowskich uczelni, których niebawem wywieziono do obozu koncentracyjnego w Sachsenhausen¹⁸. W efekcie długotrwałych protestów międzyna-

rodowych byli oni stopniowo zwalniani, część z nich zmarła jednak jeszcze w obozie, a niektórzy wkrótce po jego opuszczeniu. Podczas Sonderaktion Krakau wśród ponad stu osiemdziesięciu osób aresztowano także kilkudziesięciu członków Polskiej Akademii Umiejętności, w tym cały jej zarząd¹⁹.

Od lipca 1940 roku na mocy prawa okupacyjnego PAU była stowarzyszeniem w likwidacji. Jednak już wcześniej władze niemieckie przejęły cały jej majątek, a w połowie listopada 1939 roku zwolniły zatrudnionych pracowników. Na stanowiskach pozostawiono zaledwie kilka osób²⁰. Po powrocie z obozu koncentracyjnego członkowie zarządu Akademii nie wznowili posiedzeń, ale Akademia nadal istniała i działała w podziemiu – powstawały prace naukowe, wydawano konspiracyjne publikacje, większość pracowników zatrudnionych w muzeach i bibliotekach w miarę możliwości umożliwiała badaczom dostęp do zbiorów²¹.

Po likwidacji Uniwersytetu Jagiellońskiego i Polskiej Akademii Umiejętności Niemcy usiłowali utworzyć na ziemiach polskich własne instytucje naukowe. W kwietniu 1940 roku rozpoczął w Krakowie działalność Niemiecki Instytut Pracy Wschodniej (Institut für Deutsche Ostarbeit), zwany potocznie Ostinstitut. Po roku otworzono jego oddziały w Warszawie i we Lwowie. Prace prowadzone były tam w ramach sekcji: prehistorii, historii, historii sztuki, ras i ludoznawstwa, prawa, ekonomii, językoznawstwa, geografii, agronomii i ogrodnictwa oraz leśnictwa. Instytut posiadał własne wydawnictwa, w których ogłaszane były publikacje na ogół o niewielkiej wartości naukowej. W 1943 roku alianci umieścili go na międzynarodowych spisach instytucji przestępczych. W Ostinstitut pracowali również Polacy, zajmując jednak stanowiska podrzędne i wykonując prace pomocnicze. Część z nich zatrudniła się tam na polecenie konspiracyjnych

¹⁵ Feliks Kopera, Kazimierz Buczkowski, *Losy zabytków artystycznych Krakowa*, w: *Kraków pod rządami wroga 1939–1945*, Kraków 1946, s. 45–51; Piotr Hübner, *Sila przeciw rozumowi... Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939–1989*, Kraków 1994, s. 1.

¹⁶ Henryk Barycz, *Dzieje zakładów naukowych wyższych uczelni akademickich w Krakowie w okresie drugiej wojny światowej (1939–1945)*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 105–126; F. Kopera, K. Buczkowski, *Losy zabytków artystycznych Krakowa*, op.cit., s. 47–65; A. Abramowicz, *Historia archeologii polskiej*, op.cit., s. 139–142; Jacek Lech, *Between Captivity and Freedom, Polish Archaeology in the 20th Century*, „Archaeologia Polona”, T. 35–36: 1997–1998, s. 56–57; idem, *Polish-German Relations in Archaeology in a Short Outline, a View from Warsaw*, „Archaeologia Polona”, T. 42: 2004, s. 42–44; A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, op.cit., s. 174–177.

¹⁷ P. Hübner, *Sila przeciw rozumowi*, op.cit., s. 2.

¹⁸ Kazimierz Piwarski, *Straty personalne nauki polskiej w Krakowie w dobie okupacji niemieckiej*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 97–102; „Sonderaktion

Krakau”. *Die Verhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939*, red. Jochen August, Hamburg 1997; A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, op.cit., s. 164–170; Henryk Pierzchała, *Mechanizmy eksterminacji krakowskich uczonych w „Akcji Specjalnej Kraków” – „Sonderaktion Krakau” 1939–1945*, Kraków 2007.

¹⁹ K. Piwarski, *Straty personalne nauki polskiej*, op.cit.; P. Hübner, *Sila przeciw rozumowi*, op.cit., s. 3–4.

²⁰ P. Hübner, *Sila przeciw rozumowi*, op.cit., s. 3–4.

²¹ Jan Dąbrowski, *Praca naukowa i uczelnie wyższe w czasie okupacji*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 87–88; Stanisław Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej*, Kraków–Wrocław 1986, s. 77–78, 192–214; P. Hübner, *Sila przeciw rozumowi*, op.cit., s. 6–7.

władz UJ. W grudniu 1942 roku podziemne Kierownictwo Walki Cywilnej potępiło zatrudnionych tam Polaków, z wyjątkiem tych, którzy współpracowali z konspiracyjnymi władzami Uniwersytetu²².

Niedługo po rozpoczęciu okupacji, jesienią 1939 roku, Muzeum Archeologiczne PAU²³ znalazło się pod kuratelą Liegenschaftsverwaltung – niemieckiego zarządu skonfiskowanych majątków ziemskich, którego biura mieściły się w gmachu głównym Aka-

²² P. Hübner, *Siła przeciw rozumowi*, op.cit., s. 9–10; S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński*, op.cit., s. 87–104, 298; A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, op.cit., s. 48–49; Anetta Rybicka, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit, Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002; Teresa Bałuk-Ulewiczowa, *Wyzwolić się z błędnego koła. Institut für Deutsche Ostarbeit w świetle dokumentów Armii Krajowej i materiałów zachowanych w Polsce*, Kraków 2004; Petra Schweizer-Strobel, Michael Strobel, Werner Radig, *a Prehistorian's Career 1928–1945*, „Archaeologia Polona”, T. 42: 2004, s. 242.

²³ Pracująca w czasie wojny w Muzeum Anna Kowalska tak opisywała wygląd placówki: „[Muzeum] Mieściło się wtedy m[iędzy] i[nnymi] w oficynie między głównym gmachem PAU na ul. Sławkowskiej 17 (tu były magazyny, pracownia konserwatorska, sala konferencyjna, z której już bezpośrednio przechodziło się do sal wystawowych ciągnących się na I piętrze wzdłuż ul. św. Marka po ul. św. Jana. Pierwszą była tzw. sala pompejańska (ze względu na kolor ścian), inaczej matejkowska (z plafonem malowanym przez Matejkę – obecnie «mała aula PAU»)). Wchodziło się do Muzeum przez oficynę, od strony ul. Sławkowskiej, ciasną klatkę schodową, która łączyła piwnice (tam mieliśmy część magazynów muzealnych), I p[iętro], gdzie było stale zamknięte wejście do magazynów Biblioteki zajętej przez Niemców, następne piętro to wejście do Muzeum Archeologicznego (naprzeciwko wejścia zejście po paru schodkach do pracowni konserwatorskiej, na prawo wejście po paru schodkach w górę do sali konferencyjnej, w lewo znów pracownia z biurkami). Idąc w górę klatką schodową, dochodziło się do magazynów muzealnych z regałami, na których pudła ze skorupami i innymi obiektami z wykopalisk. Półki sięgały aż po wysoki sufit, tworząc w prawo i lewo od przejścia boksy. Te od strony Sławkowskiej, ze względu na okna, zamienione były na pracownię, w każdej z nich biurko. Jedna z nich należała do Stanisława Jakubowskiego, grafika pełniącego w Muzeum funkcje rysownika. Druga to «gabinet» dr. Noska, następna dr. Leńczyka. Była też na końcu magazynu maleńka celka przeznaczona na magazyn klisz fotograficznych z biurkiem i krzesłem, z oknem wychodzącym na ponury «komin» pomiędzy murami budynków, który dawał nikielne światło podobnym celkom na niższych piętrach. Była też u wejścia ze schodów mała ciemna izdebka z umywalką, służąca za ciemnię fotograficzną» (Anna Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU – czas okupacji (luźne wspomnienia)”, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, 2004 r., s. 1–2).

demii. Kilka miesięcy później, w roku 1940, przeszło pod władzę dystryktu krakowskiego i otrzymało oficjalną nazwę: Landesmuseum für Vorgeschichte. Od tego czasu aż do oswobodzenia Krakowa w styczniu 1945 roku podlegało władzom oświatowym dystryktu – Głównemu Wydziałowi Wiedzy i Nauki²⁴ (Abteilung Wissenschaft und Unterricht). Z ramienia tego urzędu nadzór nad Muzeum sprawował dr Karl Anton Nowotny (1904–1978), archeolog z Wiednia. Starał się otaczać Muzeum opieką. Bronił placówki przed działaniami podejmowanymi przez urzędników Liegenschaftsverwaltung, którzy, potrzebując nowych pomieszczeń, dążyli do likwidacji zbiorów muzealnych i wywiezienia ich do Niemiec; chronił także polskich pracowników, między innymi w czasie rewizji prowadzonych w Muzeum przez Gestapo²⁵. Pracownicy Muzeum napisali po wojnie list – opinię o jego postawie w czasie okupacji, który pomógł mu podczas procesu o udział w przestępstwach wojennych²⁶. Napisali w nim: „Po zakończeniu działań wojennych nadeszły do nas wiadomości, że Pan zginął w ostatnich walkach bojowych. Dopiero od Prof. Dr. T[adeusza] Kowalskiego dowiedzieliśmy się, że Pan żyje. Wiadomość była dla nas bardzo miła. W czasie bowiem Pańskiego pobytu w Krakowie miał Pan wiele sposobności zaobserwowania niezrozumiałych i nieludzkich czynów okupacyjnych władz niemieckich. Jakże rzadko my, Polacy, spotykaliśmy wśród Niemców prawdziwych Europejczyków, ale Pan, Panie Doktorze, jako prawdziwy wiedzieńczyk, należał Pan do tych niesłychanie rzadkich wyjątków. Dla naszej instytucji i całego personelu był Pan zawsze życzliwie usposobiony. W 1941 r[oku] groziła ze

²⁴ Jego siedziba mieściła się początkowo przy Rynku Głównym, a później przy ul. Siennej w Krakowie. Por. [Tadeusz Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, 1946, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, sygn. 1/39, 1946 r., s. 1; P. Hübner, *Siła przeciw rozumowi*, op.cit., s. 5.

²⁵ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej od 1 września 1939 r. do 31 stycznia 1945 r.”, maszynopis w Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. KSG 230/1945, s. 1–2; Rudolf Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, w: *Alma Mater w podziemiu. Kartki z tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941–1945*, red. Maria Zaręba, Alfred Zaręba, Kraków 1964, s. 212; Stanisław Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny światowej*, w: *Kraków w czasie II wojny*, op.cit., s. 129; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 3.

²⁶ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 3–4.

strony Gestapo likwidacja Muzeum, personelowi zaś aresztowanie i tylko dzięki Pańskim usiłowaniom nie doszło do tego nieszczęścia. Za Pańską zgodą mogliśmy uratować wiele wartościowych książek, wyrzuconych z bibliotek gimnazjalnych na zniszczenie, i przechowa[ć] je w magazynach muzealnych. Przez cały czas wojny nie czynił nam Pan żadnych przeszkód w naszych pracach naukowych. Wykopiska w Turbi, Marcinkowicach, a szczególnie w Szaflarach w 1942 r[oku], które Pan zorganizował, uchroniły nas od tak licznych wówczas aresztowań i wywozu w głąb Niemiec. Znaleźiska z tych badań pozostały w naszym Muzeum. Dzięki Pańskiej życzliwości mogliśmy chronić i ratować nasze wartościowe zbiory. Dlatego zasyłamy Panu pozdrowienia, panie Doktorze, jako uczciwemu człowiekowi, i pozostajemy z pełnym szacunkiem”²⁷.

W 1943 roku Nowotny został jednak powołany do wojska i wysłany na front wschodni. Od tego czasu opiekę nad Muzeum sprawował nieprzyjazny Polakom volksdeutsch Tadeusz Przetak, były nauczyciel szkoły powszechnej z okolic Wadowic. W ostatnich miesiącach okupacji zastąpił go inny urzędnik Abteilung Wissenschaft und Unterricht – radca Mann²⁸.

W nadzorze nad Muzeum z Nowotnym rywalizował dr Werner Radig (1903–1985), związany w strukturach NSDAP z Alfredem Rosenbergiem (1893–1946), twórcą najważniejszych teorii rasistowskich narodowego socjalizmu. Radig stał na czele Sekcji Prehistorycznej Ostinstitut²⁹. Chciał stworzyć centralną placówkę archeologiczną, która swoim zasięgiem obejmowałaby teren całego Generalnego Gubernatorstwa. Zajmował się dziedzictwem Germanów na Wschodzie (ich obecność w pradziejach na tych terenach miała legitymować

okupowanie ziem polskich przez III Rzeszę) i temu zagadnieniu zamierzał poświęcić obszernie publikacje. Pod jego kierownictwem prowadzone były wykopiska. Nie zdołał jednak zrealizować swoich szeroko zakrojonych planów. Nie udało mu się także znaleźć asystenta do Sekcji Prehistorycznej Ostinstitut – i pracował w niej sam, korzystając jedynie doraźnie z pomocy stypendystów lub pracowników Muzeum Archeologicznego. Kierowana przez niego Sekcja została zlikwidowana w 1943 roku³⁰.

Muzeum pomimo nadzoru władz niemieckich pozostało polską placówką naukową (il. 2). Kierujący nim przed wojną Tadeusz Reyman (il. 3), ciężko ranny w czasie kampanii wrześniowej, do 1945 roku przebywał w niewoli niemieckiej (najpierw przez dziesięć miesięcy w szpitalach wojskowych, później w oficerskich obozach jenieckich w Itzehoe, Sandbostel, Lubece i Woldenbergu – dzisiejszym Dobiegniewie)³¹. Zbiorami nieprzerwanie opiekowała się Olga Reymanowa. Z biegiem czasu, między innymi ze względu na konieczność konserwacji zabytków, z powrotem zatrudniono personel muzealny, do którego dołączyły nowe osoby. Pracujący przed wojną na stanowisku kustosa Stefan Nosek nie został we wrześniu 1939 roku powołany do armii, ale jako oficer rezerwy na polecenie władz wojskowych musiał opuścić Kraków. Do pracy zgłosił się na początku października, kiedy kontrolę nad Muzeum przejęli już okupanci. Niemieccy archeolodzy, a zarazem oficerowie SS, Ernst Petersen (1905–1944) i Peter Paulsen (1902–1985), opiekęowali zbiory i zabronili Noskowi wstępu do Muzeum. Do pracy mógł powrócić dopiero w czerwcu 1940 roku³². Jesienią tego roku w Muzeum zatrudniono także Stanisława Buratyńskiego (1908–1994), historyka, który przed

²⁷ Odpis listu Olgi Reymanowej, Gabriela Leńczyka, Stefana Noska, Stanisława Buratyńskiego, Anny Kowalskiej i Marii Trzepacz do Karla Antona Nowotnego z dn. 23 VII 1947 r., Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, spuścizna G. Leńczyka. Zaświadczenie o postawie Nowotnego zostało wydane także przez sekretarza generalnego PAU, dn. 7 VII 1947 r. (Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. 534/1947).

²⁸ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 2; Maria Cabalska, *Wspomnienie o Oldze Reymanowej*, „Materiały Archeologiczne”, T. 25: 1990, s. 234–235; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 4.

²⁹ Por. P. Schweizer-Strobel, M. Strobel, *Werner Radig, a Prehistorian's Career*, op.cit., s. 245; Stefan Karol Kozłowski, *Archeologiczne królestwo Wernera Radiga w Generalnym Gubernatorstwie*, Kraków 2012.

³⁰ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 212–213; S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński*, op.cit., s. 95–96; A. Rybicka, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej*, op.cit., s. 28–29, 37–39; Danuta Piotrowska, *The State Archaeological Museum in Warsaw during World War II*, „Archaeologia Polona”, T. 42: 2004, s. 270–273; P. Schweizer-Strobel, M. Strobel, *Werner Radig, a Prehistorian's Career*, op.cit., s. 242–250; S.K. Kozłowski, *Archeologiczne królestwo Wernera Radiga*, op.cit.

³¹ Tadeusz Reyman, „Przebieg życia”, z 23 I 1946 r., spuścizna T. Reymana, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; [Tadeusz Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 1; por. M. Woźny, *Tadeusz Reyman*, op.cit., s. 260.

³² „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 1–2.

2. Pracownicy Muzeum w czasie II wojny światowej (stoją od lewej: Rudolf Jamka, Stefan Nosek, Roman Reinfuss, Adolf Nasz, Janusz Reyman, Anna Kowalska, Stanisław Buratyński, Gabriel Leńczyk; siedzą: Olga Reymanowa, Stanisław Jakubowski i Maria Trzepaczówna), 1943 lub 1944. Fot. ze zbiorów MAK

3. Tadeusz Reyman, zdjęcie z oflagu. Fot. ze zbiorów Bożeny Reyman-Walczak

wojną pracował przy tworzeniu *Polskiego słownika biograficznego* PAU. Buratyński podczas kampanii wrześniowej dostał się do niewoli i został uwięziony w Stalagu VIII w Görlitz (dzisiaj Zgorzelec), z którego ze względu na zły stan zdrowia został po roku zwolniony³³. Z obawy przed represjami ukrywał fakt, że ma wyższe wykształcenie. Początkowo zatrudniony w Muzeum jako woźny, dopiero po pewnym czasie otrzymał posadę asystenta³⁴. Buratyński uratował liczącą dziesiątki tysięcy haseł kartotekę *Polskiego słownika biograficznego*, wynosząc ją z budynku PAU i ukrywając w piwnicy własnego domu. Był słuchaczem wykładów z prehistorii na Tajnym Uniwersytecie³⁵.

³³ Życiorys S. Buratyńskiego, z dn. 7 IX 1954 r.,teczka osobowa S. Buratyńskiego, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum, spis 61/379.

³⁴ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 2; R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 217–218; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 14.

³⁵ Doktorat z archeologii uzyskał po wojnie. Wtedy też, kontynuując pracę w Muzeum, został asystentem i adiunktem przy katedrze archeologii UJ. Po wojnie zasłużył się, prowadząc ratownicze badania wykopaliskowe na terenie powstającego kombinatu metalurgicznego Nowa Huta koło Krakowa (R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 218; Kazimierz Radwański, *Jubileusz dra Stanisława Buratyńskiego*, „Materiały

W lutym 1941 roku w Muzeum rozpoczął pracę Rudolf Jamka³⁶ (1906–1972), przed wojną starszy asystent w Zakładzie Archeologii Przedhistorycznej UJ (il. 4)³⁷. Jamka na początku wojny opuścił miasto i udał się na Wołyń, skąd w połowie października 1939 roku powrócił do Krakowa. Zgłosił się wtedy do Muzeum, gdzie oskarżany o ukrycie zabytków germańskich – wydobytych rzekomo z badanego w latach 1934–1937 Kopca Kraka – przez dwa dni przesłuchiwany był przez oficerów SS (m.in. Petersena i Paulsena)³⁸. Po zwolnieniu z przesłuchań zgłosił się do dziekana Wydziału Filozoficznego UJ prof. Jerzego Smoleńskiego (1881–1940), od którego otrzymał zadanie uporządkowania biblioteki Zakładu Archeologii Przedhistorycznej UJ, usuniętej przez władze okupacyjne z Pałacu pod Baranami do Collegium Novum³⁹. Jamka był obecny w gmachu Collegium w czasie Sonderaktion Krakau, szczeg-

Archeologiczne Nowej Huty”, T. 7: 1983, s. 103; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 131–132).

³⁶ Akta osobowe R. Jamki z lat 1941–1944, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, spuścizna R. Jamki, sygn. SP 14.

³⁷ Później profesor archeologii na Uniwersytetach we Wrocławiu i w Krakowie.

³⁸ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 208–209.

³⁹ Ibidem; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 127.

4. Rudolf Jamka w okresie powojennym. Fot. ze zbiorów MAK

5. Stefan Nosek i Roman Reinfuss, siedzi Maria Trzepaczówna (później Cabalska), lata II wojny światowej. Fot. ze zbiorów Krystyny Reinfuss-Janusz

śliwie jednak udało mu się uniknąć aresztowania – chcąc wraz ze studentami prehistorii dokończyć porządkowanie księgozbioru naukowego, zrezygnował z wysłuchania wykładu Müllera. Wkrótce, obawiając się aresztowania, wyjechał z Generalnego Gubernatorstwa do Sosnowca. Do Krakowa wrócił dopiero w lutym 1941 roku⁴⁰. Zatrudniony w Muzeum, stał się w czasie okupacji jego nieoficjalnym kierownikiem⁴¹. Anna Kowalska-Lewicka wspominała: „[...] wszelkie sprawy z niemieckim zarządem załatwiał za nas Rudolf Jamka, bo on jeden znał język niemiecki. Jemu właśnie przypadła niewdzięczna rola pośrednika między pracownikami Muzeum a władzami okupacyjnymi, jako że był najstarszym stażem i tytułem naukowym reprezentantem przedwojennego personelu Muzeum”⁴².

Kolejni pracownicy zostali przyjęci w 1943 roku – wtedy z placówką na stałe związali się dr Gabriel Leńczyk (1885–1977), który przed wojną opracowywał zabytki żelazne w zbiorach Muzeum⁴³,

oraz Stanisław Jakubowski (1885–1964), artysta grafik, przyjęty na stanowisko rysownika⁴⁴.

Część zatrudnionych w Muzeum pracowników stanowili ludzie młodzi, którym wybuch wojny uniemożliwił kontynuowanie studiów uniwersyteckich. Należała do nich Maria Trzepaczówna (później Cabalska⁴⁵, 1919–2000), związana z tą placówką od 1938 roku, która pracowała w niej od pierwszych dni wojny, najpierw jako wolontariuszka, a później – od wiosny 1941 roku – jako asystentka muzealna (il. 5)⁴⁶. W marcu 1943 roku zatrudniona została także Anna Kowalska⁴⁷ (1920–2009), studentka archeologii, która już w czasie wojny zainteresowała się etnografią i w tej specjalizacji uzyskała później stopień doktora⁴⁸. Wiele lat po wojnie wspominała, że pracę w Muzeum Archeologicznym pomógł jej

⁴⁰ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 210–211.

⁴¹ Ibidem, s. 211–212.

⁴² A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 5.

⁴³ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 2; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 9–10; Marzena Woźny, *Archeologia i sztuka. Dwie pasje Gabriela Leńczyka*, „Z otchłani wieków”, T. 61 (3–4), s. 57–60.

⁴⁴ Ankieta personalna S. Jakubowskiego, z dn. 21 XI 1950 r., Archiwum Akademii Sztuk Pięknych w Krakowie, akta S. Jakubowskiego; [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 18.

⁴⁵ Po wojnie docent archeologii i wykładowca na UJ.

⁴⁶ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 216–217; M. Cabalska, *Wspomnienie o Oldze Reymanowej*, op.cit., s. 234.

⁴⁷ „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie, 1945 r.”, Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. KSG 679/1945.

⁴⁸ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 218; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 1.

6. Doc. Mieczysława Ruxer w jednej z sal Muzeum Archeologicznego PAU, gdzie przechowywano naczynia z Bilcza Złotego, lata II wojny światowej, ze zbiorów MAK. Fot. Feliks Nowicki

znaleźć ojciec – prof. Tadeusz Kowalski, sekretarz generalny PAU – a samo zatrudnienie zawdzięczała Jamce i Nowotnemu⁴⁹. W Muzeum jako wolontariusz pracował również ukrywający się przed Niemcami student prehistorii Adolf Nasz (1916–1973)⁵⁰. W tej placówce pracę znalazła także – choć nie była oficjalnie zatrudniona – wysiedlona z Poznania doc. Mieczysława Ruxer (1891–1957), specjalizująca się w archeologii klasycznej (il. 6), a w ostatnich latach wojny także dr Roman Reinfuss⁵¹ (1910–1998), opiekujący się zdeponowanymi w gmachu PAU zbiorami krakowskiego Muzeum Etnograficznego⁵². W placówce zatrudnionych było także dwóch pra-

cowników obsługi – Michał Głośny i Józef Niemczykiewicz⁵³.

Częstymi gośćmi w Muzeum byli pracownicy Muzeum Przyrodniczego, którego lokal w gmachu Akademii znajdował się niedaleko pomieszczeń Muzeum Archeologicznego. Muzeum odwiedzał także fotograf Feliks Nowicki, który nieodpłatnie wykonywał zdjęcia zabytków, przede wszystkim ceramiki z Bilcza Złotego, a także fotografował sale i pracowników placówki⁵⁴.

Muzeum Archeologiczne PAU nie ucierpiało w czasie działań wojennych we wrześniu 1939 roku. W obawie przed bombardowaniem miasta Maria Trzepaczówna wraz z Olgą Reymanową zabezpieczyły najcenniejszą część zbiorów w piwnicach Akademii⁵⁵. Okupacja przyniosła jednak nowe zagrożenia – w niedługim czasie po wkroczeniu do Krakowa Niemcy rozpoczęli grabienie zbiorów mu-

⁴⁹ A. Kowalska-Lewicka, „*Nasza współczesna antropologia społeczna i kulturowa nie powinna odcinać się od korzeni, z których wyrosła*”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza, „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych”, T. 91: 2007, s. 308–309.

⁵⁰ Adolf Nasz tuż po wojnie ukończył pisanie pracy magisterskiej i w niedługim czasie uzyskał doktorat z etnografii. W późniejszym czasie pracował jako docent na Uniwersytecie Wrocławskim (R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 217; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 15–18).

⁵¹ Później profesor etnografii na Uniwersytecie we Wrocławiu, na Uniwersytecie im. Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie oraz na Uniwersytecie Jagiellońskim. W latach 1946–1980 kierownik Pracowni Sztuki Ludowej w Instytucie Sztuki PAN.

⁵² S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 129; A. Kowalska-Lewicka, „Mu-

zeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 20; Janusz Kamocki, *Trudne czasy. Roman Reinfuss jako opiekun zbiorów muzealnych w czasie II wojny światowej*, „Twórczość Ludowa”, T. 71 (1–4): 2011, s. 12–13.

⁵³ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 3.

⁵⁴ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 28–29.

⁵⁵ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 216; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 128; M. Cabalska, *Wspomnienie o Oldze Reymanowej*, op.cit.

zealnych i prywatnych kolekcji⁵⁶. Przedmiotem ich zainteresowania stało się także Muzeum Archeologiczne PAU, zwłaszcza zabytki pochodzące z terenów przyłączonych do Rzeszy – z Wielkopolski, Śląska i Pomorza⁵⁷. Już w październiku 1939 roku Gestapo przeprowadziło kilkanaście rewizji w Muzeum. W tym czasie opieczętowano większość pomieszczeń i usunięto personel, pozostawiając do opieki nad zbiorami jedynie Olę Reymanową⁵⁸.

Na początku grudnia 1939 roku do Krakowa przyjechał Eduard Beninger (1897–1963), docent Uniwersytetu Wiedeńskiego, który odnosił się przyjaźnie do krakowskich archeologów i w prywatnych rozmowach deklarował niechęć wobec hitlerowskich Niemiec. Dzięki jego interwencji pracownicy ponownie uzyskali dostęp do zbiorów – zdjął on większość nałożonych na nie pieczęci i umożliwił przeniesienie części zabytków z piwnic do magazynów⁵⁹.

W 1941 roku z Muzeum wypożyczono znaczną liczbę zabytków na wystawę do Ostinstitut. Zorganizowana w Krakowie przez Radiga propagandowa ekspozycja⁶⁰, zatytułowana *Germanenerbe im Weichselraum* (il. 7, 8), miała dowodzić, że tereny należące do Generalnego Gubernatorstwa były prawnymi ziemiami germańskimi⁶¹. Po zamknięciu

wystawy Radig nie chciał zwrócić zabytków. Pracownicy Muzeum odzyskali część z nich dopiero w czasie pierwszej ucieczki Niemców z Krakowa w sierpniu 1944 roku, kiedy wojska radzieckie znalazły się w odległości stu kilkudziesięciu kilometrów od miasta⁶². Niestety, części eksponatów, które w 1943 roku zostały wysłane do Berlina na wystawę Generalnego Gubernatorstwa, nie odzyskano⁶³. Na berlińską ekspozycję planowano również wywieźć cenne wyposażenie grobu huńskiego z Jakuszowic (powiat Kazimierza Wielka), jednak pracownikom Muzeum udało się je ukryć⁶⁴. Pod koniec wojny Stanisław Buratyński odebrał od Niemców także zespół złotych ozdób pochodzących ze scytyjskiego kurhanu w Ryżanówce⁶⁵. Wspominał później: „Kolekcja ta znajdowała się w depozycie referatu kultury przy dystrykcie krakowskim. Dr Buratyński w styczniu 1945 r. udał się do ówczesnego kierownika referatu, którym był wówczas krakowski volksdeutsch Przetak. Ten początkowo kategorycznie sprzeciwiał się propozycji Buratyńskiego przekazania skarbu z Ryżanówki na jego ręce jako przedstawiciela Muzeum Archeologicznego, w efekcie jednak ustąpił i kolekcję wydał. Została umieszczona w ukryciu w piwnicy budynku przy ul. Sławkowskiej, gdzie nienaruszona doczekała wyzwolenia”⁶⁶.

W czasie wojny w Muzeum przechowywane były także zbiory kilku innych krakowskich instytucji. Dzięki staraniom Romana Reinfussa w 1942 roku znalazła tu schronienie kolekcja Muzeum Etnograficznego⁶⁷, zdeponowano tu również archeologiczne zbiory wawelskie, a także część zbiorów

⁵⁶ Feliks Kopera, Kazimierz Buczkowski, *Losy zabytków artystycznych Krakowa*, w: *Kraków pod rządami wroga 1939–1945*, Kraków 1946, s. 51–55, 59–65.

⁵⁷ [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; J. Dąbrowski, *Praca naukowa i uczelnie wyższe*, op.cit., s. 89; P. Hübner, *Siła przeciw rozumowi*, op.cit., s. 2.

⁵⁸ Wspominając okres okupacji, M. Cabalska pisała, że O. Reymanowa „Samotnie musiała stawić czoła dwu archeologom niemieckim E. Petersenowi z Wrocławia i P. Paulsenowi z Kilonii, którzy do Muzeum wkroczyli w październiku jako zwyczajcy w mundurach Gestapo. Zachowywali się brutalnie i ordynarnie, przeszukiwali zbiory, dopytując o dokumentację z badań. Opieczętowali je następnie i zabronili wstępu do sal wystawowych. Miało to być wstępem do wywiezienia zbiorów, a Olga [Reymanowa] pod odpowiedzialnością wojenną miała pilnować, aby wszystko pozostało nienaruszone” (M. Cabalska, *Wspomnienie o Oldze Reymanowej*, op.cit., s. 234; por. [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 1; P. Hübner, *Siła przeciw rozumowi*, op.cit., s. 4).

⁵⁹ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 1–5; R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 211; M. Cabalska, *Wspomnienie o Oldze Reymanowej*, op.cit., s. 234.

⁶⁰ Prezentowana najpierw w Sukiennicach, a później w salach Collegium Maius UJ.

⁶¹ Werner Radig, *Germanenerbe im Weichselraum*, Krakau 1941; por. P. Schweizer-Strobel, M. Strobel,

Werner Radig, a Prehistorian's Career, op.cit., s. 248–249.

⁶² R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 213; S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński*, op.cit., s. 100.

⁶³ S. Nosek, *Zarys historii badań*, op.cit., s. 116.

⁶⁴ F. Kopera, K. Buczkowski, *Losy zabytków artystycznych Krakowa*, op.cit., s. 62; J. Dąbrowski, *Praca naukowa i uczelnie wyższe*, op.cit., s. 89.

⁶⁵ S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 129.

⁶⁶ „Relacje o pracach związanych z ratowaniem zbiorów M[uzeum] E[tnograficznego] w K[rakowie] w czasie II wojny światowej” (S. Buratyński), Muzeum Etnograficzne w Krakowie, Ośrodek Dokumentacji Kontekstów Kulturowych (Archiwum), sygn. I/3128/MNP, s. 11.

⁶⁷ „Relacje o pracach związanych z ratowaniem zbiorów”, op.cit. (R. i Z. Reinfuss), s. 5–6. Kiedy po wojnie zwracano materiały właścicielom, samych skrzyń ze zbiorami Muzeum Etnograficznego było aż 400 (Tadeusz Reyman, „Notatki do sprawozdania Muzeum Archeologicznego PAU za lata 1939–1946”, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, sygn. 1/39, s. 37; „Spra-

7. Wystawa *Germanenerbe im Weichselraum*, zorganizowana w 1941 r. przez Wenera Radiga z Ostinstytut, 1942, ze zbiorów MAK. Fot. Dorneth

8. Otwarcie wystawy *Germanenerbe im Weichselraum* (w 1. rzędzie siedzą od lewej: Ernst Boepple, sekretarz stanu w rządzie GG; Hans Frank, generalny gubernator; Gerhard Winkler, generał policji porządkowej; dr Wilhelm Coblitz, dyrektor Instytutu Niemieckiej Pracy Wschodniej; w 2. rzędzie pierwszy z prawej Werner Radig), 1941. Fot. ze zbiorów Narodowego Archiwum Cyfrowego

Uniwersytetu Jagiellońskiego z Zakładów Historii Sztuki i Archeologii Klasycznej. Dzięki interwencji Beningera w Muzeum zabezpieczono również zabytki z Zakładu Archeologii Przedhistorycznej UJ. Pewną ich część przejęła jednak Sekcja Prehistoryczna Ostinstitut⁶⁸. W Muzeum przechowano także niektóre meble Polskiej Akademii Umiejętności (z gabinetów prezesa i sekretarza generalnego), Akademii Sztuk Pięknych oraz przeznaczone przez okupantów na przemiał księgozbiory krakowskich gimnazjów i szkół powszechnych. Zostały one uratowane przede wszystkim dzięki staraniom Buratyńskiego i Jamki. Po wyzwoleniu zbiory te zwrócono prawowitym właścicielom⁶⁹.

Pod koniec wojny do gmachu PAU na pewien czas trafiły kolekcje etnograficzne i księgozbiory ewakuowane z różnych muzeów ukraińskich, zwłaszcza z Kijowa. Zbiory te, wraz z opiekującymi się nimi Ukraińcami, przewieziono następnie w głąb Rzeszy⁷⁰. Przez kilka miesięcy, kiedy znajdowały się w pomieszczeniach PAU, zapoznawali się z nimi pracujący w Muzeum etnografowie. Anna Kowalska-Lewicka wspominała później: „Kiedy załamała się ofensywa niemiecka na wschodzie i ich [Niemców – przyp. M.W.] wojska zaczęły się („planowo”) cofać, do naszego Muzeum przywieziono zbiory muzeów etnograficznych (także ich biblioteki) z Ki-

wozanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 2).

⁶⁸ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 1; Włodzimierz Antoniewicz, *Rewindykacja i odszkodowania w zakresie zabytków archeologicznych ziem Polski*, „Z otchłani wieków”, T. 15 (7–10): 1946, s. 58; Rudolf Jamka, *Zakład Archeologii Przedhistorycznej UJ w czasie wojny*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1946, t. 8 (1/2), s. 117–119; idem, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 211; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 127.

⁶⁹ Tadeusz Kowalski, „Przemówienie z okazji otwarcia Muzeum Archeologicznego PAU”, 1945, maszynopis w Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, sygn. 1/39, s. 3; „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 2; [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 1; H. Barycz, *Dzieje zakładów naukowych wyższych uczelni akademickich w Krakowie*, op.cit., s. 112; R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 213–214; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 129.

⁷⁰ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 215; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 22–23, 34–35.

jowa i Charkowa. Towarzyszyło im 2 Ukraińców, pracowników tych muzeów, jeden z nich nazywał się Bezwęgliński, drugiego nazwiska nie pamiętam. [...] Zbiory zostały zdeponowane w i tak już przeładowanych salach muzealnych (przed wojną wystawowych). Nie pamiętam, jak długo tam pozostawały, na pewno szereg miesięcy. W miarę dalszych niepowodzeń i zbliżania się frontu ku Krakowowi zostały zabrane w głąb Niemiec”⁷¹.

Ekspozyty te, szczególnie ornamentowane deski do wykonywania druku na płótnie, zainteresowały Reinfussa, który w tajemnicy na pakunkowym papierze wykonywał ich odciski. Sporządzone wtedy kopie wykorzystał w opublikowanej po wojnie rozprawie⁷². Anna Kowalska-Lewicka wspominała: „My, pod kierunkiem Romana [Reinfussa – przyp. M.W.], systematycznie rozpakowywaliśmy skrzynia po skrzyni i starannie oglądali zbiory – to było bardzo ciekawe i pouczające zapoznanie się z kulturą ludową Ukrainy. Każda paczka była potem starannie zapakowana i wracała na swoje miejsce wyznaczone jej w ogólnym bałaganie sal muzealnych. Roman trafił tam na ogromny zbiór desek do druków na płótnie. Na dłuższy czas poszły w kąt mapy katastralne⁷³, a ich miejsce zajęły deski z ornamentem odciskany na arkuszach papieru pakunkowego. Skopiował tak cały zbiór [...]”⁷⁴.

W 1992 roku Buratyński wspominał, że w tym czasie przez Kraków przejeżdżał pociąg, którym wywożono z terenów Ukrainy zabytki archeologiczne. Przez pewien czas miał on stać na bocznicach w Mydlnikach, po czym wraz z zawartością pojechał dalej na zachód⁷⁵. Według Rudolfa Jamki⁷⁶ pociąg ten został zbombardowany w okolicach Opola. Buratyński pisał: „W 1944 roku trafiły tu [do Krakowa – przyp. M.W.] zabytki z muzeów ukraińskich. Pociąg, którym je ewakuowano, oczywiście pod nadzorem nie-

⁷¹ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 34–35.

⁷² Roman Reinfuss, *Polskie druki ludowe na płótnie*, Warszawa 1953.

⁷³ R. Reinfuss kopiował w Muzeum mapy katastru józefińskiego, które nielegalnie wynosiła z Ostinstitut jego narzeczona Zofia Cieślanka (1910–1993); A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 20).

⁷⁴ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 22–23.

⁷⁵ S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 129.

⁷⁶ Michał Parczewski, *Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI–VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, „Archaeoslavica”, R. 1: 1991, s. 117.

9. Wnętrze Muzeum Archeologicznego PAU w czasie II wojny światowej, dawna sala wystawowa, ze zbiorów MAK. Fot. Feliks Nowicki

mieckim, stał dłuższy czas na boczniczy kolejowej w Mydlnikach i był narażony na rozkradanie. Wobec tego ukraińscy opiekunowie transportu (m.in. archeolog kijowski R. Kurinnyj [właśc. Piotr Kurynnyj – przyp. M.W.]) przenieśli część zabytków do Muzeum Archeologicznego PAU⁷⁷. Buratyński, Cabalska i Kowalska-Lewicka wspominali później, że przyniesione przez Kurinnego zabytki mieściły się w niedużym pakunku⁷⁸. Nie wiadomo, co się z nimi później stało.

Największe niebezpieczeństwo utraty zbiorów groziło Muzeum w 1944 roku. Władze niemieckie podjęły wówczas decyzję o wywiezieniu zabytków do Bawarii i nakazały ich pakowanie. W Muzeum przeprowadzano coraz częstsze kontrole. Przebywający w tym czasie w Krakowie ukraińscy archeolodzy – prof. Jarosław Pasternak (1892–1969) ze Lwowa i Piotr Kurynnyj (1894–1972) z Kijowa, transportujący do Niemiec zbiory ukraińskie – także wywierali nacisk na pracowników Muzeum, aby zgodzili się na wywiezienie do Bawarii zbiorów Pol-

skiej Akademii Umiejętności⁷⁹. Zamiary te udało się jednak udaremnić – starania prezesa i sekretarza generalnego PAU, profesorów Stanisława Kutrzeby (1876–1946) i Tadeusza Kowalskiego (1889–1948), a także Alfreda Wysockiego (1873–1959), byłego ambasadora Polski w Berlinie, którzy interweniowali u zastępcy generalnego gubernatora, zapobiegły wywiezieniu zbiorów⁸⁰.

W czasie okupacji Muzeum zamieniło się w skład skrzyń z zabytkami i archiwaliami (il. 9), które kilkakrotnie, często w pośpiechu, znoszono do piwnic⁸¹. Zapelniona pudłami i pakami placówka łatwiej

⁷⁷ S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 129; por. M. Parczewski, *Metalowe zabytki naddnieprzańskie*, op.cit., s. 115–126; idem, *Dalsze zabytki naddnieprzańskie z VI (?), VII–VIII w. w zbiorach krakowskich*, „Archaeoslavica”, R. 2: 1993, s. 113–122.

⁷⁸ Wspomnienia S. Buratyńskiego, M. Cabalskiej i A. Kowalskiej-Lewickiej, nagranie z 1992 r., Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum.

⁷⁹ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 215–216; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 129.

⁸⁰ „Relacje o pracach związanych z ratowaniem zbiorów”, op.cit. (R. i Z. Reinfuss, S. Buratyński), s. 6, 9–10; „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 2; [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 216; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 131; *Relacje pracowników Uniwersytetu Jagiellońskiego o ich losach osobistych i dziejach uczelni w czasie drugiej wojny światowej*, red. Jerzy Michalewicz, Z Prac Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Seria F, Varia, t. 5, Kraków 2005, s. 732.

⁸¹ T. Reyman, „Notatki do sprawozdania Muzeum Archeologicznego PAU za lata 1939–1946”, op.cit., s. 31; [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2.

10. Zbiory Muzeum Archeologicznego w czasie okupacji, zdeponowane w gmachu PAU, ze zbiorów MAK. Fot. Feliks Nowicki

11. Wnętrze Muzeum Archeologicznego PAU w czasie II wojny światowej, przy biurku nieznany mężczyzna (być może jeden z pracowników Muzeum Fizjograficznego), obok Anna Kowalska, ze zbiorów MAK. Fot. Feliks Nowicki

jednak mogła się bronić przed zabieraniem pomieszczeń na potrzeby Liegenschaftsverwaltung i zabezpieczać zabytki przed wywiezieniem ich do Rzeszy. Pracownicy sabotowali zarządzenia władz okupacyjnych – ukrywali cenniejsze obiekty, opóźniali wykonanie poleceń, usuwali kartoteki i inwentarze. Starali się przy tym stworzyć wrażenie chaosu (il. 10, 11), utrudniając Niemcom rozeznanie się w zbiorach⁸².

Otwierając dla zwiedzających w listopadzie 1945 roku uporządkowane już Muzeum, sekretarz generalny Akademii prof. Tadeusz Kowalski mó-

⁸² T. Kowalski, „Przemówienie z okazji otwarcia Muzeum Archeologicznego PAU”, op.cit., s. 2–4; [T. Reymann], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 1.

wił: „Wszelkie komisje niemieckie, znalazłszy się w obliczu sterty zwalonych bezładnie skrzyń i pak, na wpół opróżnionych gablot, zwojów papierów, z których sterczał tu i ówdz[ie] jakiś umyślnie wetknięty zakurzony bezwartościowy grat, dochodziły rychło do przekonania, że tu nie ma dla nich nic cennego do zabrania”⁸³. Buratyński z kolei wspominał: „W momencie kiedy zbiory Muzeum Etnograficznego zostały przywiezione z Biblioteki Jagiellońskiej do budynku Polskiej Akademii Umiejętności przy ul. Sławkowskiej, zostały tam złożone łącznie ze zbiorami Muzeum Archeologicznego. Duże obiekty etnograficzne, przeważnie te, które pochodziły z wyposażenia izb pałacu Wołodkowiczów⁸⁴, bardzo często służyły do maskowania przedmiotów drobniejszych, który [sic] ukrywano pod spodem, tak aby nie dostrzegły je [sic] osoby niepowołane. Duże drewniane bele, zajmujące nieraz całe pomieszczenie, stwarzały na pierwszy rzut oka wrażenie, że nie ma tam nic interesującego. Opinie takie padały często z ust Niemców, którzy dziwili się, że przechowuje się rzeczy bezwartościowe”⁸⁵.

Taka strategia okazała się skuteczna. Muzeum ocalało w czasie wojny niemal wszystkie swoje zbiory.

W czasie okupacji, pomimo trudnych wojennych warunków, prowadzone były prace muzealne – inwentaryzowano, konserwowano i katalogowano zbiory. Do magazynów pozyskano dwa tysiące tekturowych pudeł na zabytki, zbierano mapy, ryciny i fotografie. Ważnym przedsięwzięciem było utworzenie, z inicjatywy Rudolfa Jamki, archiwum naukowego gromadzącego informacje na temat stanowisk archeologicznych z terenu całej Polski. Skompletowano wtedy około czterech tysięcy teczek stanowisk⁸⁶.

Pracownicy prowadzili własne badania naukowe. Działalność ta była tajna i wymagała ostrożności. Korzystając z dostępu do muzealnych zbiorów i podręcznej biblioteki, opracowywano szereg tematów badawczych. Jamka pisał prace o Krakowie w czasach przedhistorycznych i o okresie wpływów rzymskich w Polsce południowo-zachodniej, Leńczyk o grodzisku w Zawadzie Lanckorońskiej,

w powiecie Brzesko; sporządzał także mapę grodzisk i zamczysk w Małopolsce⁸⁷. Buratyński zajmował się okresem wczesnohistorycznym w zachodniej Małopolsce. Nosek pisał o cmentarzysku w Opatowie, w powiecie Częstochowa, o kulturze pomorskiej, o neolicie w Polsce południowej, pracował nad zarysem pradziejów ziem polskich. Napisał też kilka artykułów popularnych⁸⁸. Większość z tych prac ukazała się po wojnie. Mieczysława Ruxer zajmowała się kolekcją ceramiki kultury trypolskiej z Bilcza Złotego. Na potrzeby tej pracy Stanisław Jakubowski wykonywał niezbędne ilustracje⁸⁹. Sporządzał również rysunki zabytków na kartach katalogowych i wykonywał graficzne rekonstrukcje scen z życia w czasach prehistorycznych, które po wojnie eksponowane były na wystawie muzealnej⁹⁰. Roman Reinfuss poświęcał się zbiorom etnograficznym⁹¹. Młodzi pracownicy kontynuowali studia w ramach tajnego nauczania. Maria Trzepakówna w 1943 roku wyjechała na pewien czas do Warszawy, gdzie zapoznawała się z niepublikowanymi materiałami z Państwowego Muzeum Archeologicznego. Na ich podstawie napisała pracę magisterską. Pracę taką, bazując na zbiorach archeologicznych, etnograficznych i ikonograficznych, napisał również Adolf Nasz. Obie zostały obronione już po wojnie⁹².

W Muzeum odbywały się tajne zebrania naukowe. Brali w nich udział nie tylko naukowcy zajmujący się prehistorią, ale również przedstawiciele nauk pokrewnych, między innymi: prof. Tadeusz Lehr Sławski (1891–1965), sławista, przed wojną rektor Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Tadeusz Kowalski, orientalista, sekretarz generalny PAU, oraz inni językoznawcy – prof. Jan Safarewicz (1904–1992), prof. Kazimierz Nitsch (1874–1958) i dr Stanisław Urbańczyk (1909–2001)⁹³. Po upad-

⁸³ T. Kowalski, „Przemówienie z okazji otwarcia Muzeum Archeologicznego PAU”, op.cit., s. 4.

⁸⁴ W pałacu Wołodkowiczów, znajdującym się w pobliżu stacji kolejowej Kraków Główny, przed wojną przechowywana była część zbiorów Muzeum Etnograficznego.

⁸⁵ „Relacje o pracach związanych z ratowaniem zbiorów”, op.cit. (S. Buratyński), s. 9.

⁸⁶ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 3; [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 1–2.

⁸⁷ Por. Gabriel Leńczyk, *Katalog grodzisk i zamczysk z terenu Małopolski*, Kraków 1983.

⁸⁸ „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej”, op.cit., s. 4; [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2.

⁸⁹ Pismo S. Buratyńskiego do Dyrekcji Muzeum Archeologicznego w Krakowie z dn. 29 V 1984 r., Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, spuścizna S. Buratyńskiego.

⁹⁰ [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2.

⁹¹ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 20, 22–23.

⁹² R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 216–217.

⁹³ [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; *Relacje pracowników Uniwersytetu Jagiellońskiego*, op.cit., s. 703, 732.

ku powstania warszawskiego⁹⁴ w Muzeum bywali także archeolodzy związani dawniej z tą instytucją: prof. Włodzimierz Antoniewicz (1893–1973), przed wojną rektor Uniwersytetu Warszawskiego, dr Michał Drewko (1887–1964), wieloletni konserwator zabytków archeologicznych, a także prof. etnologii w Poznaniu Eugeniusz Frankowski (1884–1962) – uczniowie dawnego dyrektora placówki prof. Włodzimierza Demetrykiewicza⁹⁵. W czasie okupacji z muzealnych zbiorów korzystał także prof. Józef Kostrzewski (1885–1969), ukrywający się na terenie Generalnego Gubernatorstwa przed poszukującym go Gestapo⁹⁶.

W ponurej okupacyjnej atmosferze pracownicy Muzeum starali się tworzyć enklawę normalności. Reinfuss i Nasz dwukrotnie zorganizowali w Muzeum satyryczne przedstawienia kukiełkowe – szopki. Poruszano w nich codzienne sprawy Muzeum i jego pracowników, a jako postacie pojawiali się także Niemcy⁹⁷. Czasami wyjeżdżano poza Kraków, do Kocmyrzowa, na działkę Reymanów⁹⁸.

W czasie wojny pracownicy Muzeum prowadzili wykopaliska, głównie o charakterze ratowniczym⁹⁹. Do prac tych delegowali ich Nowotny i Abteilung Wissenschaft und Unterricht, ponadto przynajmniej część badań współorganizował Ostinstitut. Werner Radig, jako kierownik Sekcji Prehistorycznej Ostinstitut, pełnił także funkcję konserwatora zabytków

archeologicznych w Generalnym Gubernatorstwie. Nie dysponując pomocnikami, podjął współpracę z Nowotnym, który wysyłał na wykopaliska pracowników Muzeum¹⁰⁰.

Pierwsze badania terenowe prowadzono od maja do sierpnia 1941 roku w Turbi, w dawnym powiecie Tarnobrzeg (obecnie: powiat Stalowa Wola), gdzie podczas budowy lotniska Niemcy natrafili na stanowisko archeologiczne. O odkryciu została powiadomiona Sekcja Prehistoryczna Ostinstitut, a także Abteilung Wissenschaft und Unterricht dystryktu krakowskiego. Wykopaliska w Turbi z ramienia obu tych instytucji¹⁰¹ prowadził delegowany tam przez Nowotnego Rudolf Jamka¹⁰². Prace, podczas których korzystano najpierw z pomocy niemieckich żołnierzy, a później – po wybuchu wojny niemiecko-radzieckiej – polskich pracowników, Jamka prowadził na dwóch stanowiskach. Badano głównie osadę grupy tarnobrzesckiej kultury łużyckiej i osadę wczesnośredniowieczną. Radig, który jeden raz wizytował stanowisko¹⁰³, już w czasie wojny opublikował niepełne sprawozdanie z badań¹⁰⁴.

W czasie okupacji największe wykopaliska z ramienia Abteilung Wissenschaft und Unterricht i Ostinstitut prowadzono na pozostałościach średniowiecznej fortalicji w Szaflarach w powiecie Nowy Targ (il. 12, 13). Stanowisko to Niemcy wybrali ze względów propagandowych i ideologicznych. Wyniki badań miały dowieść odwiecznej obecności germańskiego osadnictwa w górnym dorzeczu Wisły, zwłaszcza na Podhalu¹⁰⁵. Trwały one od końca czerwca do września 1942 roku i przeprowadzili je

⁹⁴ W Krakowie już 1 X 1944 r. profesory krakowscy, na czele których stanął Stanisław Kutrzeba, utworzyli Komitet Pomocy dla Profesorów i Pracowników Naukowych Warszawskich (por. Piotr Milczanowski, *Z materiałów Stanisława Kutrzeby... List Włodzimierza Antoniewicza z 25 października 1944 roku do Stanisława Kutrzeby*, „Krakowski Rocznik Archiwalny”, T. 2: 1996, s. 128–135).

⁹⁵ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 27–28.

⁹⁶ *Sprawozdanie z czynności i wydawnictw Polskiej Akademii Umiejętności od czerwca 1939 do lipca 1945*, „Rocznik PAU” za lata 1939–1945: 1946, s. 24; Andrzej Prinke, *The Basket Workshop Warehouse Manager: Memory by Alfred Wielopolski on Józef Kostrzewski's Fate During the German Nazi Occupation Time (1941–1943)*, w: *Between History and Archaeology. Papers in Honour of Jacek Lech*, red. Dagmara H. Werra i Marzena Woźny, Oxford 2018, s. 471–476.

⁹⁷ Por. Krystyna Reinfuss-Janusz, *Historia noworocznej Szopki Prehistorycznej z 1944 roku*, „Materiały Archeologiczne”, R. 39: 2013, s. 211–221.

⁹⁸ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 24, 33, 34.

⁹⁹ [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; S. Nosek, *Zarys historii badań*, op.cit., s. 115–116.

¹⁰⁰ P. Schweizer-Strobel, M. Strobel, Werner Radig, *a Prehistorian's Career*, op.cit., s. 242–245; Stefan Karol Kozłowski, *Niemieckie dokumenty*, w: idem, *Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy*, Warszawa 2009, s. 285, 287–288.

¹⁰¹ Werner Radig, *Rettung germanischer und indogermanischer Bodendenkmäler im Generalgouvernement*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1942, Jhrg. 2, H. 6, s. 212.

¹⁰² Rudolf Jamka, „Dziennik prac wykopaliskowych w Turbi, w pow. tarnobrzesckim”, 1941 r., Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum,teczka stanowiska Turbia, pow. Tarnobrzeg, s. 1.

¹⁰³ Ibidem, s. 20.

¹⁰⁴ W. Radig, *Rettung germanischer und indogermanischer Bodendenkmäler im Generalgouvernement*, op.cit., s. 209–229; ibidem, *Rettung germanischer und indogermanischer Bodendenkmäler im Generalgouvernement, II Teil*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1942, Jhrg. 2, H. 7, s. 252–265; Maria Zeylandowa, *Osada kultury łużyckiej w Turbi, pow. Tarnobrzeg*, „Materiały Archeologiczne”, R. 4: 1963, s. 253–297.

¹⁰⁵ Por. *Antropologia i etnologia w czasie wojny. Działalność Sektion Rassen- und Volkstumsforschung Institut*

12. Wykopaliska w Szaflarach, powiat Nowy Targ, 1942. Fot. ze zbiorów MAK

pracownicy Muzeum, których wysłał i nadzorował reprezentowany przez Nowotnego Główny Wydział Wiedzy i Nauki dystryktu krakowskiego¹⁰⁶. Z kolei z ramienia ramienia Ostinstitut do udziału w wykopaliskach delegowana została Niemka Marie-Luise John, studentka drugiego roku prehistorii Uniwersytetu Berlińskiego. Spędzała ona niewiele czasu na terenie wykopalisk¹⁰⁷, jednak w opublikowanym później w „Deutsche Forschung im Osten” sprawozdaniu informowała, że z ramienia Sekcji Prehistorycznej Ostinstitut kierowała badaniami¹⁰⁸. Jamka pisał później: „Do niej należał nadzór polityczny, gdyż do nadzoru naukowego nie miała przygotowania ani teoretycznego, ani praktycznego”¹⁰⁹. O tym, że badania prowadzone były wyłącznie z ramienia Ostinstitut, błędnie pisała natomiast niemiecka

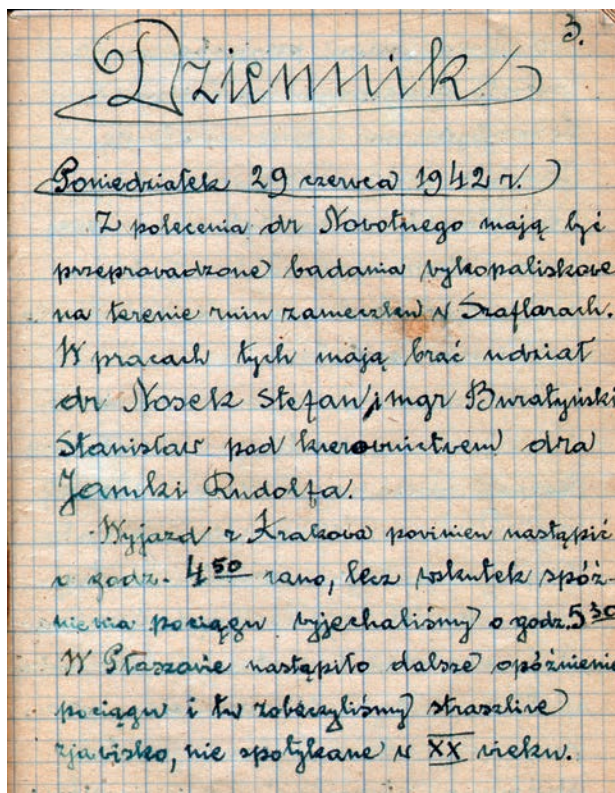
für Deutsche Ostarbeit, Krakau 1940–1944, w świetle nowych materiałów źródłowych, red. Małgorzata Maj, Kraków 2015.

¹⁰⁶ Stanisław Buratyński, „Dziennik prac wykopaliskowych”, 1942 r., Dokumentacja z badań przeprowadzonych w Szaflarach, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum, s. 3; Marie-Luise John, *Vorbericht über die Ausgrabung auf dem Burgberg von Schaflary*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1943, Jhrg. 3, H. 1/2, s. 47; Rudolf Jamka, *Badania archeologiczne w Karpatach*, „Etnografia Polska”, R. 5: 1961, s. 369–370.

¹⁰⁷ Por. S. Buratyński, „Dziennik prac wykopaliskowych”, op.cit.

¹⁰⁸ M.-L. John, *Vorbericht über die Ausgrabung*, op.cit., s. 47.

¹⁰⁹ R. Jamka, *Badania archeologiczne w Karpatach*, op.cit., s. 370.

13. Pierwsza strona „Dziennika prac wykopaliskowych” prowadzonego przez Stanisława Buratyńskiego podczas badań archeologicznych w Szaflarach, 1942. Fot. ze zbiorów MAK

prasa¹¹⁰. Komentując te doniesienia, Stanisław Buratyński zauważał: „Notatka mylnie podana, gdyż badania prowadziło «Muzeum Krajowe» (Landes Museum), a nie Instytut Wsch[odni] (Inst[itut] für Deutsche Ostarbeit). Z ramienia tej ostatniej instytucji współpracuje przy badaniach p[ani] John”¹¹¹. W pracach prowadzonych przez Jamkę wzięli udział Nosek, Buratyński, Trzepaczówna, a przez pewien czas jako wolontariusze także Anna Kowalska i jej brat Kazimierz Kowalski¹¹² (1925–2007). W charakterze robotników zatrudniono natomiast junaków z poronińskiego Baudienst¹¹³. Po zakończeniu wykopalisk materiały i dokumentacja zostały złożone w Muzeum¹¹⁴.

¹¹⁰ Por. *Ausgrabungen auf dem Burgberg Schaflary*, „Kraukauer Zeitung”, nr 159, z dn. 8 VII 1942 r.

¹¹¹ S. Buratyński, „Dziennik prac wykopaliskowych”, op.cit., s. 56.

¹¹² W tym czasie uczeń, później profesor zoologii, w latach 1994–2001 prezes Polskiej Akademii Umiejętności.

¹¹³ S. Buratyński, „Dziennik prac wykopaliskowych”, op.cit., s. 10; por. Mściśław Wróblewski, *Służba budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie. 1940–1945*, Warszawa 1984.

¹¹⁴ [T. Reymann], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 1; Alina Wałowcy,

14. Pakowanie materiału. Junacy z Baudienstu podczas wykopalisk w Marcinkowicach, powiat Nowy Sącz, 1941. Fot. ze zbiorów Instytutu Archeologii UJ

Na mniejszą skalę prowadzono także inne badania terenowe. W 1941 roku Rudolf Jamka wraz z Marią Trzepaczówną badał grodzisko w Marcinkowicach koło Nowego Sącza. Do trwających miesiąc prac (badania odbywały się w październiku) także wtedy zaangażowano młodzież z Baudienstu¹¹⁵ (il. 14). W 1942 roku przy budowie drogi z Wojciechowa do Kazimierzy Małej w powiecie Kazimierza Wielka natrafiono na obiekty archeologiczne. O odkryciu powiadomiono Muzeum, do którego przekazano kilka zabytków z tego stanowiska. Nowotny delegował na miejsce badań terenowych Noska i Buratynskiego, którzy w pierwszej połowie października tego roku przeprowadzili tam wykopaliska¹¹⁶. W tym

Materiały z badań archeologicznych na średniowiecznym zameczku w Szaflarach, pow. Nowy Targ, „Materiały Archeologiczne”, R. 2: 1960, s. 295–332.

¹¹⁵ Rudolf Jamka, „Dziennik badań wykopaliskowych w Marcinkowicach w pow. nowosądeckim”, 1941 r., Instytut Archeologii Uniwersytetu Jagiellońskiego; [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946), op.cit., s. 2; Jacek Poleski, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004, s. 233.

¹¹⁶ Stefan Nosek, „Sprawozdanie z badań archeologicznych we wsi Wojciechów, pow. Pińczów”, 1942 r., teczka stanowiska Wojciechów, pow. Kazimierza Wielka, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum; idem, *Jamy ofiarne kultury ceramiki wstęgowej w Wojciechowie w pow. pińczowskim*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, R. 47 (3): 1946, s. 120–123.

samym miesiącu pracownicy Muzeum prowadzili także badania w Bachórze-Chodorówce w powiecie Sanok. Dwa lata wcześniej, przy budowie budynku celnego, natrafiono tam na prehistoryczne cmentarzysko. Przedsięwzięto wówczas niewielkie prace z ramienia Muzeum w Sanoku¹¹⁷, których wyniki opublikował później Radig¹¹⁸. W październiku 1942 roku do Bachorza został wysłany Jamka oraz – jako jego pomocnik – Ludwik Dubiel (1910–1974), przed wojną i w czasie okupacji student prehistorii UJ¹¹⁹. Podczas trwających półtora tygodnia wykopalisk odkryto ponad trzydzieści grobów ciepłopalnych kultury łużyckiej¹²⁰.

Pod koniec wojny, obawiając się oblężenia i bombardowania miasta, Niemcy zaczęli budować w Krakowie zbiorniki przeciwpożarowe. Pracownicy Muzeum starali się obserwować wykopy. Prace prowadzone na przełomie 1943 i 1944 roku przy budowie zbiornika na Rynku Głównym (il. 15) potajemnie obserwował Gabriel Leńczyk, który zbierał tam materiał zabytkowy i sporządzał notatki¹²¹.

Do Muzeum trafiały również materiały i informacje o przypadkowych odkryciach. W związku z pracami fortyfikacyjnymi prowadzonymi przez Niemców do Muzeum wpłynęły znaleziska z Młodzaw i Sokoliny w powiecie Pińczów, a także inne odkrywane przypadkowo materiały¹²². Latem 1942 roku pracownicy Muzeum zostali powiadomieni

¹¹⁷ Por. Teczka stanowiska Bachórz, pow. Brzozów, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum.

¹¹⁸ Werner Radig, *Das Urnenfeld von Bachórz bei Dynow, Kr. Sanok. Fundbericht*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1941, Jhrg. 1, H. 4, s. 3–10.

¹¹⁹ Ludwik Dubiel, Rudolf Jamka, „Dziennik badań wykopaliskowych w Chodorówce-Bachórze, pow. Brzozów (okręg Krosno)”, 1942 r., teczka stanowiska Bachórz, pow. Brzozów, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum, s. 3.

¹²⁰ „Sprawozdanie z badań wykopaliskowych w Bachórze-Chodorówce”, maszynopis w teczce Bachórz, pow. Brzozów, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie; R. Jamka, *Badania archeologiczne w Karpatach*, op.cit., s. 369.

¹²¹ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 9–10, 32–33; M. Woźny, *Archeologia i sztuka*, op.cit., s. 57–58.

¹²² W okresie okupacji do Muzeum trafiły zabytki z Batowic, pow. Miechów (z grobu kultury ceramiki sznurowej), z Książniczki, pow. Miechów (fragmenty ceramiki neolitycznej), z Marcinkowic, pow. Nowy Sącz (z osad neolitycznej i kultury łużyckiej, z badań R. Jamki), z Młodzaw Dużych, pow. Pińczów (zabytki neolityczne zebrane przez M. Trzepaczównę), z Sokoliny, pow. Pińczów, Szaflar, pow. Nowy Targ, z Turbi, pow. Mielec i Wojciechowa, pow. Pińczów (por. *Sprawozdanie z czynności*, op.cit., s. 24–25; informacje uzyskane

15. Prace przy budowie zbiornika przeciwpożarowego na Rynku Głównym w Krakowie, 1942/1943. Fot. ze zbiorów MAK

przez majstra prowadzącego prace ziemne na Wawelu¹²³ o pochówku i fragmentach ceramiki, na które natrafiono na wzgórzu w wykopie przy południowym skrzydle budynku poszpitalnego. Część zebranego tam materiału przyniósł do Muzeum Gabriel Leńczyk¹²⁴. W opublikowanym po wojnie komunikacie Stefan Nosek podawał, że wiosną 1944 roku kapitan SS z obozu koncentracyjnego w Płaszowie, o nazwisku Jordan, pokazał pracownikom Muzeum rysunki zabytków z odkrytego na terenie obozu grobu z okresu rzymskiego. Prosił o podanie literatury i analogii dla tego znaleziska. Rysunki zostały skopiowane¹²⁵.

w 2012 r. od p. E. Chochorowskiej z MAK). Por. „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej” op.cit., s. 3; *Sprawozdanie z czynności*, op.cit., s. 24–25.

¹²³ W czasie wojny Niemcy odbudowali południowo-zachodnie skrzydło gmachu poszpitalnego, z przeznaczeniem na siedzibę władz okupacyjnych.

¹²⁴ Notatka G. Leńczyka, z dn. 16 VII 1942 r.,teczka Kraków–Wawel, Muzeum Archeologiczne w Krakowie, Archiwum.

¹²⁵ Stefan Nosek, *Niezwykłe znalezisko z okresu wpływów rzymskich na terenie Krakowa*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, R. 46 (9): 1945, s. 247–248.

Zebrane w czasie wojny materiały uporządkowano, poddano konserwacji i opracowano¹²⁶.

Podczas okupacji Niemcy zabronili nauczania na poziomie średnim ogólnym i wyższym, pozostawiając Polakom jedynie szkoły podstawowe i zawodowe. W Krakowie po zamknięciu Uniwersytetu Jagiellońskiego i innych wyższych uczelni wykłady i ćwiczenia dla studentów mogły się odbywać jedynie konspiracyjnie. Tajne nauczanie, które początkowo prowadzono spontanicznie, w 1942 roku na polecenie władz akademickich zostało zorganizowane w strukturach uniwersyteckich¹²⁷. W działalność dydaktyczną włączyło się również Muzeum Archeologiczne – na przełomie 1941 i 1942 roku rozpoczęto w nim zajęcia, które początkowo miały charakter prywatny, a po pewnym czasie rektor

¹²⁶ [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; S. Nosek, *Zarys historii badań*, op.cit., s. 115–116.

¹²⁷ J. Dąbrowski, *Praca naukowa i uczelnie wyższe*, op.cit., s. 91–92; Julian Waga, *Szkolnictwo miasta Krakowa w latach okupacji niemieckiej 1939–1945*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957, s. 63; S. Gawęda, *Uniwersytet Jagielloński*, op.cit., s. 106–181; A. Chwalba, *Okupacyjny Kraków*, op.cit., s. 315–326.

Tajnego Uniwersytetu Jagiellońskiego, prof. Władysław Szafer (1886–1970), włączył je w strukturę konspiracyjnej uczelni. W Muzeum Rudolf Jamka prowadził zajęcia proseminaryjne z różnych epok prehistorii; Albin Jura (1883–1958), nauczyciel, działacz społeczny, zajmujący się także badaniami archeologicznymi, wykłady z paleolitu¹²⁸; Roman Reinfuss z etnografii; Mieczysława Ruxer z archeologii klasycznej; a dr Bronisław Jasicki (1907–1992) i Paweł Sikora¹²⁹ (1912–2002) prowadzili wykłady i ćwiczenia z antropologii¹³⁰. Odbływały się także mniej oficjalne spotkania, w czasie których Gabriel Leńczyk mówił o grodziskach, Olga Reymanowa uczyła konserwacji zabytków archeologicznych, a Stanisław Jakubowski dawał lekcje rysunku¹³¹. W zajęciach brało udział kilku studentów prehistorii, w gronie których znaleźli się związani z Muzeum: Maria Trzepakówna, Adolf Nasz, Stanisław Buratyński i Anna Kowalska¹³². Brali również udział w badaniach terenowych prowadzonych w Szaflarach i w Bachórze-Chodorówce¹³³. Od wiosny do końca roku 1944 roku w Muzeum Rudolf Jamka prowadził także zajęcia z prehistorii dla stu-

dentów historii sztuki, a później, jesienią 1944 roku, również dla studentów historii¹³⁴.

Za udział w tajnym nauczaniu groził obóz koncentracyjny, ale mimo to zajęcia odbywały się w pomieszczeniach znajdujących się tuż obok pracujących w tym samym gmachu Niemców¹³⁵. Sytuacja placówki w pewnym stopniu sprzyjała jednak zarówno pracy naukowej, jak i tajnemu nauczaniu. Anna Kowalska-Lewicka pisała, że pracując w Muzeum, znalazła się w samym sercu tajnego uniwersytetu. Wspominała: „Muzeum było spakowane do ewakuacji (która na szczęście nigdy nie nastąpiła), a więc nie było prawie żadnych prac – trochę konserwacji ceramiki i żelaza, poza tym morze wolnego czasu. Mieściło się w oficynie Polskiej Akademii Umiejętności, w budynku frontowym znajdowały się biura Liegenschaftsverwaltung, a więc ciągły ruch interesantów, który doskonale krył osoby wchodzące przez tę samą bramę do Muzeum Archeologicznego – no i szef Nowotny, który nigdy nas nie nachodził bez uprzedzenia”¹³⁶.

W czasie II wojny światowej Muzeum Archeologiczne PAU, inaczej niż pozostałe muzea archeologiczne w Polsce, nie poniosło wielkich strat. Jego zbiory, dzięki szczęśliwym zbiegom okoliczności i opiece pracowników, udało się zachować niemal w całości.

W trudnych okupacyjnych czasach praca w Muzeum umożliwiała zaangażowanie w działalność Tajnego Uniwersytetu, zapewniała przy tym względne bezpieczeństwo, chroniła przed wywózką lub wysiedleniem, co pozwalało na kontynuowanie działalności naukowej. W ciągu pięciu lat okupacyjnego terroru nie zginął żaden z pracowników Muzeum. Mimo to w czasie wojny krakowska archeologia poniosła ogromną stratę – w 1940 roku zostali zamordowani w Katyniu dwaj związani z Muzeum archeolodzy, oficerowie Wojska Polskiego – Jan Bartys (1909–1940) i Jan Fitzke (1909–1940)¹³⁷.

¹²⁸ Obejmowały one: „geologię dyluwialną, teorię przemysłów i związanych z nimi cywilizacji i kultur, wreszcie dzieje paleolitu światowego i w Polsce aż do ostatniego zlodowacenia (włącznie)” (Albin Jura, „Prace naukowo-badawcze w okresie wojny”, k. 2, spuścizna A. Jury, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie). Wykłady te były ilustrowane materiałem krzemienym ([T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 27).

¹²⁹ Po wojnie asystenci antropologa prof. Kazimierza Stołyhwy (1880–1966), w późniejszym czasie profesora UJ.

¹³⁰ [T. Reyman], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, op.cit., s. 2; R. Jamka, *Zakład Archeologii Przedhistorycznej UJ*, op.cit.; idem, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 214–215; idem, *Kierunek archeologii Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim przed 1945 rokiem*, „Światowit”, R. 32: 1971, s. 193; S. Buratyński, *Archeologia krakowska w czasach II wojny*, op.cit., s. 130; A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 23, 25, 27; *Relacje pracowników Uniwersytetu Jagiellońskiego*, op.cit., s. 517–518; Elżbieta Trela-Kieferling, *Albin Jura (1873–1958): a Social Activist, Teacher and Stone Age researcher*, w: *Between History and Archaeology*, op.cit., s. 419–425.

¹³¹ A. Kowalska-Lewicka, „Muzeum Archeologiczne PAU”, op.cit., s. 18, 27, 29–30.

¹³² R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 216–217.

¹³³ Ibidem, s. 215.

¹³⁴ Ibidem, s. 218–219, 220; Rudolf Jamka, *Katedra archeologii Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, T. 47: 1974, s. 91; Mirosław Franćić, „*Latający Uniwersytet*” w latach okupacji, w: *Alma Mater w podziemiu. Kartki z tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941–1945*, red. Maria Zaręba, Alfred Zaręba, Kraków 1964, s. 228.

¹³⁵ R. Jamka, *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, op.cit., s. 220–221.

¹³⁶ A. Kowalska-Lewicka, „*Nasza współczesna antropologia społeczna i kulturowa nie powinna odcinać się od korzeni, z których wyrosła*”, op.cit., s. 308–309.

¹³⁷ Maria Magdalena Blombergowa, *Groby archeologów w Katyniu. Uzupełnienie i poprawki biogramów*,

Niemcy opuścili Kraków w styczniu 1945 roku. Po ich ustąpieniu pracownicy stanęli przed poważnym zadaniem uporządkowania zbiorów. W lutym 1945 roku do Krakowa powrócił z niewoli kierownik placówki, Tadeusz Reyman, i pod jego kierunkiem przystąpiono do prac porządkowych – wyremontowano pomieszczenia, zajęto się magazynami, pracowniami i archiwum. Zdeponowane w gmachu Polskiej Akademii Umiejętności zbiory innych instytucji zwrócono właścicielom. Przygotowano nową wystawę. Dla zwiedzających Muzeum zostało otwarte już w listopadzie 1945 roku (il. 16).

W późniejszych latach trauma wojenna, atmosfera oskarżeń i ataki komunistycznych władz na Polską Akademię Umiejętności oraz związanych z nią uczonych sprawiły, że pracownicy Muzeum przez długi czas nie chcieli wspominać o czasach okupacji. W większości nie opracowali także wyników badań wykopaliskowych prowadzonych w czasie wojny.

„Przegląd Archeologiczny”, R. 39: 1992, s. 179–181; eadem, *Archeologa Jana Bartysa pamiętnik z Kozielska*, „Analecta”, R. 15: 2006, s. 279–292; Jan Gurba, *Straty osobowe archeologii polskiej w czasie II wojny światowej (próba uzupełnień)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 2005, vol. LX, s. 260–261; Andrzej Gaczol, *Jan Józef Fitzke (1909–1940)*, w: Jan Fitzke, *Archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936–1939*, oprac. Andrzej Gaczol i Witold Józef Kowalów, Biały Dunajec – Ostrów 2009, s. 87–88.

16. Sala wystawowa w Muzeum Archeologicznym PAU, 1946, ze zbiorów MAK. Fot. Feliks Nowicki

BIBLIOGRAFIA

- Abramowicz Andrzej, *Historia archeologii polskiej XIX i XX wiek*, Warszawa–Łódź 1991.
- Adamczyk Elżbieta, *Spółeczność Krakowa i jej życie*, w: *Dzieje Krakowa*, t. 4: *Kraków w latach 1918–1939*, red. Janina Bieniarzówna, Jan M. Małecki, Kraków 1997.
- Agatstein-Dormontowa Dora, *Żydzi w Krakowie w okresie okupacji niemieckiej*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Antoniewicz Włodzimierz, *Archeologia*, w: *Polska Akademia Umiejętności 1872–1952. Nauki humanistyczne i społeczne. Materiały sesji jubileuszowej*. Kraków 3–4 V 1973, Wrocław 1974.
- , *Rewindykacje i odszkodowania w zakresie zabytków archeologicznych ziem Polski*, „Z otchłani wieków”, R. 15 (7–10): 1946.
- Bałuk-Ulewiczowa Teresa, *Wyzwolić się z błędnego koła. Institut für Deutsche Ostarbeit w świetle dokumentów Armii Krajowej i materiałów zachowanych w Polsce*, Kraków 2004.
- Barycz Henryk, *Dzieje zakładów naukowych wyższych uczelni akademickich w Krakowie w okresie drugiej wojny światowej (1939–1945)*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Blombergowa Maria Magdalena, *Archeologa Jana Bartysa pamiętnik z Kozielska*, „Analecta”, R. 15: 2006.
- , *Groby archeologów w Katyniu. Uzupełnienie i poprawki biogramów*, „Przegląd Archeologiczny”, R. 39: 1992.
- Brzoza Czesław, *Kraków u progu II wojny światowej*, w: *Kraków w czasie II wojny światowej*, red. Jan M. Małecki, Kraków 1992.
- Buratyński Stanisław, *Archeologia krakowska w czasach II wojny światowej*, w: *Kraków w czasie II wojny światowej*, red. Jan M. Małecki, Kraków 1992.
- Cabalska Maria, *Wspomnienie o Oldze Reymanowej*, „Materiały Archeologiczne”, R. 25: 1990.
- Childe Vere Gordon, *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929.
- Chwalba Andrzej, *Okupacyjny Kraków w latach 1939–1945*, wyd. 2, Kraków 2002.

- Dąbrowski Jan, *Praca naukowa i uczelnie wyższe w czasie okupacji*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- , *Rządy niemieckie w Krakowie*, w: *Kraków pod rządami wroga 1939–1945*, Kraków 1946.
- Demetrykiewicz Włodzimierz, *Zarys historii Muzeum archeologicznego P.A.U. i kwestie jego dalszego rozwoju*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, 1928, z. 5.
- Filippi Tadeusz, *Życie gospodarcze*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Frančić Mirosław, „*Latający Uniwersytet*” w latach okupacji, w: *Alma Mater w podziemiu. Kartki z tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941–1945*, red. Maria Zaręba i Alfred Zaręba, Kraków 1964.
- Gaczol Andrzej, *Jan Józef Fitzke (1909–1940)*, w: *Jan Fitzke. Archeolog, badacz przeszłości Wołynia, muzeolog. Z Wołynia 1936–1939*, oprac. Andrzej Gaczol i Witold Józef Kowalów, Biały Dunajec – Ostróg 2009.
- Gawęda Stanisław, *Uniwersytet Jagielloński w okresie II wojny światowej*, Kraków–Wrocław 1986.
- Grabowski Jan, *Zarząd miejski w czasie okupacji*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Gurba Jan, *Straty osobowe archeologii polskiej w czasie II wojny światowej (próba uzupełnień)*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska”, 2005, vol. LX.
- Hübner Piotr, *Siła przeciw rozumowi... Losy Polskiej Akademii Umiejętności w latach 1939–1989*, Kraków 1994.
- Jamka Rudolf, *Badania archeologiczne w Karpatach*, „Etnografia Polska”, R. 5: 1961.
- , *Katedra archeologii Polski Uniwersytetu Jagiellońskiego*, „Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Prace Historyczne”, T. 47: 1974.
- , *Kierunek archeologii Polski na Uniwersytecie Jagiellońskim przed 1945 rokiem*, „Światowit”, R. 32: 1971.
- , *Urywki z okupacyjnych wspomnień archeologa*, w: *Alma Mater w podziemiu. Kartki z tajnego nauczania w Uniwersytecie Jagiellońskim 1941–1945*, red. Maria Zaręba, Alfred Zaręba, Kraków 1964.
- , *Zakład Archeologii Przedhistorycznej UJ w czasie wojny*, „Biuletyn Historii Sztuki i Kultury”, 1946, t. 8 (1/2).
- John Marie-Luise, *Vorbericht über die Ausgrabung auf dem Burgberg von Schaflary*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1943, Jhrg. 3, H. 1/2.
- Kamocki Janusz, *Trudne czasy. Roman Reinfuss jako opiekun zbiorów muzealnych w czasie II wojny światowej*, „Twórczość Ludowa”, R. 71 (1–4): 2011.
- Kopera Feliks, Buczkowski Kazimierz, *Losy zabytków artystycznych Krakowa*, w: *Kraków pod rządami wroga 1939–1945*, Kraków 1946.
- , *Straty i zniszczenia dzieł sztuki i zabytków w Krakowie*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Kowalska-Lewicka Anna, „*Nasza współczesna antropologia społeczna i kulturowa nie powinna odcinać się od korzeni, z których wyrosła*”. Odpowiedzi na pytania Zbigniewa Jasiewicza, „Lud. Organ Polskiego Towarzystwa Ludoznawczego i Komitetu Nauk Etnologicznych”, R. 91: 2007.
- Kozłowski Stefan Karol, *Archeologiczne królestwo Wenera Radiga w Generalnym Gubernatorstwie*, Kraków 2012.
- , *Niemieckie dokumenty*, w: *Włodzimierz Antoniewicz, profesor z Warszawy*, Warszawa 2009.
- Lech Jacek, *Between Captivity and Freedom, Polish Archaeology in the 20th Century*, „Archaeologia Polona”, R. 35–36: 1997–1998.
- , *Polish-German Relations in Archaeology in a Short Outline, a View from Warsaw*, „Archaeologia Polona”, R. 42: 2004.
- , *Z badań polsko-ukraińskich związków w archeologii do II wojny światowej*, „Przegląd Archeologiczny”, R. 54: 2006.
- Nosek Stefan, *Niezwykłe znalezisko z okresu wpływów rzymskich na terenie Krakowa*, „Sprawozdania z Czynności i Posiedzeń PAU”, R. 46 (9): 1945.
- , *Zarys historii badań archeologicznych w Małopolsce*, Wrocław 1967.
- Parczewski Michał, *Dalsze zabytki naddnieprzańskie z VI (?), VII–VIII w. w zbiorach krakowskich*, „Archaeoslavica”, R. 2: 1993.
- , *Metalowe zabytki naddnieprzańskie z VI–VIII w. w zbiorach krakowskiego Muzeum Archeologicznego*, „Archaeoslavica”, R. 1: 1991.
- Pieradzka Krystyna, *Terror hitlerowski i rządy Gestapo w Krakowie. 1939–1945*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Pierzchała Henryk, *Mechanizmy eksterminacji krakowskich uczonych w „Akcji Specjalnej Kraków” – „Sonderaktion Krakau” 1939–1945*, Kraków 2007.
- Piotrowska Danuta, *The State Archaeological Museum in Warsaw during World War II*, „Archaeologia Polona”, R. 42: 2004.
- , *Stefan Krukowski, Jura Ojcowska i archeologia w świetle listów i dokumentów ze zbiorów Państwowego Muzeum Archeologicznego w Warszawie*, w: *Jura Ojcowska w pradziejach i w początkach państwa polskiego*, red. Jacek Lech i Józef Partyka, Ojców 2006.
- Piskurewicz Jan, *Prima inter pares. Polska Akademia Umiejętności w latach II Rzeczypospolitej*, Kraków 1998.
- Piwiński Kazimierz, *Straty personalne nauki polskiej w Krakowie w dobie okupacji niemieckiej*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Poleski Jacek, *Wczesnośredniowieczne grody w dorzeczu Dunajca*, Kraków 2004.
- Radig Werner, *Germanenerbe im Weichselraum*, Krakau 1941.
- , *Rettung germanischer und indogermanischer Bodendenkmäler im Generalgouvernement*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1942, Jhrg. 2, H. 6.
- , *Rettung germanischer und indogermanischer Bodendenkmäler im Generalgouvernement, II Teil*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1942, Jhrg. 2, H. 7.
- , *Das Urnenfeld von Bachórz bei Dynow, Kr. Sanok. Fundbericht*, „Deutsche Forschung im Osten”, 1941, Jhrg. 1, H. 4.
- Radwański Kazimierz, *Jubileusz dra Stanisława Burańskiego*, „Materiały Archeologiczne Nowej Huty”, R. 7: 1983.
- Reinfuss Roman, *Polskie druki ludowe na płótnie*, Warszawa 1953.
- Reinfuss-Janusz Krystyna, *Historia noworocznej Szopki Prehistorycznej z 1944 roku*, „Materiały Archeologiczne”, R. 39: 2013.

- Relacje pracowników Uniwersytetu Jagiellońskiego o ich losach osobistych i dziejach uczelni w czasie drugiej wojny światowej*, red. Jerzy Michalewicz, Z Prac Archiwum Uniwersytetu Jagiellońskiego, Seria F, Varia, t. 5, Kraków 2005.
- Rybicka Anetta, *Instytut Niemieckiej Pracy Wschodniej. Institut für Deutsche Ostarbeit, Kraków 1940–1945*, Warszawa 2002.
- Schnaydrowa Bogumiła, *Mapa archeologiczna Józefa Łepkowskiego. Geneza i okoliczności jej powstania*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, T. 25: 1980.
- , *Z dziejów Muzeum Starożytności Towarzystwa Naukowego Krakowskiego*, „Rocznik Biblioteki PAN w Krakowie”, T. 17: 1971.
- Schweizer-Strobel Petra, Strobel Michael, Werner Radig, *a Prehistorian's Career 1928–1945*, „Archaeologia Polona”, R. 42: 2004.
- Sklenář Karel, *Archaeology in Central Europe, the First 500 Years*, Leicester 1983.
- Skład Polskiej Akademii Umiejętności*, „Rocznik PAU”, T. 1938/1939: 1945.
- „Sonderaktion Krakau”. *Die Verhaftung der Krakauer Wissenschaftler am 6. November 1939*, red. Jochen August, Hamburg 1997.
- Sowa Andrzej Leon, *Kraków pod okupacją hitlerowską – stan badań*, w: *Kraków w czasie II wojny światowej*, red. Jan M. Małecki, Kraków 1992.
- Sprawozdanie z czynności i wydawnictw Polskiej Akademii Umiejętności od czerwca 1939 do lipca 1945*, „Rocznik PAU” za lata 1939–1945: 1946.
- Waga Julian, *Szkolnictwo miasta Krakowa w latach okupacji niemieckiej 1939–1945*, „Rocznik Krakowski”, T. 31: 1949–1957.
- Wałowcy Alina, *Materiały z badań archeologicznych na średniowiecznym zameczku w Szaflarach, pow. Nowy Targ*, „Materiały Archeologiczne”, R. 2: 1960.
- Woźny Marzena, *Archeologia i sztuka. Dwie pasje Gabriela Leńczyka*, „Z otchłani wieków”, R. 61 (3–4): 2006.
- , *Tadeusz Reyman (1899–1955) – żołnierz i muzealnik. Ciekawe życie w niespokojnych czasach*, „Materiały Archeologiczne”, T. 40: 2015.
- , *Włodzimierz Demetrykiewicz (1859–1937), the First Prehistorian from Cracow. On his 150th Birthday Anniversary*, „Archaeologia Polona”, R. 47: 2009.
- , *Włodzimierz Demetrykiewicz (1859–1937). Prehistoryk z przełomu epok*, Kraków 2018.
- Wroński Tadeusz, *Kronika okupowanego Krakowa*, Kraków 1974.
- Wróblewski Mścisław, *Ślužba budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie. 1940–1945*, Warszawa 1984.
- Zaitz Marta, *Światowid – kamienny posąg słowiańskiego bożka*, w: *Z archeologii Ukrainy i Jury Ojcowskiej*, red. Jacek Lech, Józef Partyka, Ojców 2001.
- Zeylandowa Maria, *Osada kultury łużyckiej w Turbi, pow. Tarnobrzeg*, „Materiały Archeologiczne”, R. 4: 1963.

Maszynopisy

- Kowalska-Lewicka Anna, „Muzeum Archeologiczne PAU – czas okupacji (luźne wspomnienia)”, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, 2004.
- Kowalski Tadeusz, „Przemówienie z okazji otwarcia Muzeum Archeologicznego PAU”, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, 1945, sygn. 1/39.
- [Reyman Tadeusz], „Sprawozdanie Muzeum Archeologicznego PAU (1939–1946)”, Archiwum Muzeum Archeologicznego w Krakowie, sygn. 1/39.
- „Sprawozdanie z działalności Muzeum Archeologicznego PAU w Krakowie za czas okupacji niemieckiej od 1 września 1939 r. do 31 stycznia 1945 r.”, Archiwum Nauki PAN i PAU w Krakowie, sygn. KSG 230/1945.

Marzena Woźny – kustosz dyplomowana w Muzeum Archeologicznym w Krakowie. Ukończyła historię oraz podyplomowe studia z muzeologii na Uniwersytecie Jagiellońskim. W 2015 uzyskała stopień doktora w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN w Warszawie. W tym samym roku odbyła staż w National Museum of Archaeology na Malcie. Autorka ponad 40 artykułów i trzech książek poświęconych historii archeologii. Współredaktorka książki *Between History and Archaeology. Papers in honour of Jacek Lech* (Oxford 2018). Obecnie pracuje nad historią archeologii galicyjskiej w XIX wieku.

ARCHAEOLOGICAL MUSEUM OF THE POLISH ACADEMY OF ARTS AND SCIENCES IN KRAKÓW DURING THE SECOND WORLD WAR

The article presents the fate of the Archaeological Museum of the Polish Academy of Arts and Sciences (PAU) during the Second World War. Already in the first months of the occupation the Germans suspended the institution. The Archaeological Museum was officially renamed Landesmuseum für Vorgeschichte. From that time until the liberation of Kraków in January 1945, it was subordinated to the regional educational authorities, that is the Main Department of Knowledge and Science (Abteilung Wissenschaft und Unterricht). Although supervised by German authorities, it remained a Polish academic institution. Its pre-war director Tadeusz Reyman was sent to a POW camp, but the collection remained under the care of the Polish staff. Thanks to lucky coincidences and the employees' commitment, the Museum's collections were preserved almost in their entirety. During the war, the Museum also housed the collections of several other Kraków institutions.

In spite of the difficult war conditions, the institution kept functioning as a museum and scholarly work was carried out in secret. Excavations also continued, in such places as Turbia in the Stalowa Wola district and Szaflary in the Nowy Targ district. The Archaeological Museum became involved in the activities of the Underground University, which organised lectures, tutorials and exams for students. Participation in the secret teaching was punishable by deportation to a concentration camp, but the classes were nevertheless held in rooms next door to Germans working in the same building.

In January 1945, the Germans left Kraków. In February, the pre-war director Tadeusz Reyman returned from captivity and institutional work started under his supervision. Already in November 1945 the Museum was opened for visitors.